

STICHTING
BOUWHISTORIE
NEDERLAND

NIEUWSBRIEF

BESTUUR, ADVISEURS EN DONATEURS

BESTUURSLEDEN SBN

voorzitter

mr. J.C. (Koos) de Looff
e-mail: koosdelooff@kpnplanet.nl
tel.: 06-19572347

secretaris

drs. H.P. (Henk) Jansen
Everard Foeckstraat 3
3515 ED Utrecht
tel.: 06-13033264
e-mail: hp.jansen@utrecht.nl

penningmeester

drs. F.A.C. (Frank) Haans
e-mail:
f.haans@monumentenadviesbureau.nl

administratief penningmeester

drs. C. (Connie) van den Broek
e-mail:
c.vdbroek@monumentenadviesbureau.nl

bestuursleden

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

drs. J.W. (John) Veerman
e-mail: john@veermanbouwhistorie.nl

drs. M. (Marieke) van Zanten
e-mail: mvanzanten01@home.nl

ADVISEURS

prof.dr.ing. D.J. (Dirk) de Vries
e-mail: d.de.vries@cultureelerfgoed.nl

drs. K. (Karel) Emmens
e-mail: emmens.bca@kpnplanet.nl

drs. J.M.H. (Jean) Penders
e-mail: j.penders@utrecht.nl

drs. K. (Koos) Steehouwer
e-mail: kroos_soest@telfort.nl

Op zoek naar een bouwterm?
www.documentatie.org

DONATEURS

U kunt donateur worden van de SBN door minimaal € 22,50 (voor studenten € 17,50) over te maken op NL12INGB0000273441, t.n.v. Penningmeester SBN, Nijmegen. U wordt dan op de hoogte gehouden van het doen en laten van de SBN. Deze Nieuwsbrief, die twee maal per jaar verschijnt, bevat verslagen over Platform bijeenkomsten, congressen en de jaarlijkse Donateursdag, verder artikelen over onderzoek en recent verschenen publicaties.

Voor vragen, adreswijzigingen, etc.:
e-mail: secretaris@bouwhistorie.nl

WEBSITE SBN:

www.bouwhistorie.nl

Op de website is relevante informatie te vinden aangaande de bouwhistorie en er zijn eerder verschenen nieuwsbrieven als PDF beschikbaar.

INHOUD

NUMMER 58 · MEI 2015

Van de redactie.....	2
Van het bestuur.....	3
Symposium: Wonen, facetten van het wonen.....	5
Maarten Hoekstra: <i>Wonen in woorden</i>	5
Ronald Stenvert: <i>Wonen en huizen</i>	6
Petra Maclot: <i>De typologie van Antwerpse huizen in de 16de eeuw</i>	9
Pieter Vlaardingebroek: <i>Huizen in Amsterdam, de typologie van het grachtenpand met nadruk op de grachtengordel</i>	11
Noud de Vreeze: <i>Het succes van het rijtjeshuis</i>	13
Jeroen Bouwmeester: <i>Archeologische huisplattegronden en functies</i>	17
Roos van Oosten: <i>Gemak en ongemak in de Late Middeleeuwen</i>	18
Gertjan van der Harst: <i>Plafondschilderingen aan de Oude Delft 68 te Delft</i>	20
Michiel Kruidenier: <i>Binnen en toch buiten, serres in Baarn</i>	23
Erik Mattie: <i>De ontwikkeling van het 19de-eeuwse Herenhuis in A'dam Zuid</i>	27
Bouwhistorisch Platform: 5 februari 2015	30
Karel Emmens: <i>Bouwhistorische vondsten in de Sint-Maartenskerk Zaltbommel</i>	30
Frans Kipp: <i>Brug en poort van kasteel Vredenburg te Utrecht</i>	30
Ronald Glaudemans: <i>Beeldhouwwerk van de Sint-Jan in Den Bosch en het belang van lapidaria</i>	32
Gerard van Wezel: <i>Monografie over bouwsculptuur en bouwgeschiedenis van de Sint-Maartenskerk in Doorn</i>	34
Jeroen Stumpel: <i>Iconografie en kunsthistorisch belang van de vondsten uit Doorn</i>	37
In Memoriam: Coen L. Temminck Groll (1925-2015).....	40
Artikelen:	
Edwin Orsel: <i>Houten wigjes in houtconstructies</i>	44
Johans Kreek: <i>De proosdij in Deventer, de oudste geschiedenis opnieuw bekeken</i>	49
Ronald Stenvert: <i>Kunukuhuizen: een oefening in schaarste en theorie</i>	64
Karel Emmens: <i>Twee veelhoekige kappen uit de late 14de eeuw, de koor-kap en de kleine spits van de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel</i>	86
Aankondigingen.....	103
Boekrecensies.....	104
Korstmossen en muurbloempjes.....	106

VAN DE REDACTIE

Voor u vindt u de SBN Nieuwsbrief nummer 58, dit maal in een andere en nieuw gekleurde omslag voor het jaar 2015. Het was u vast wel eens opgevallen dat ieder jaar een eigen herkenbare kleur heeft. De inhoud biedt u veel nieuws: er was een ‘studiedag’, of beter gezegd een symposium over *Wonen, facetten van het wonen*, op 19 december 2014, in samenwerking met de RCE. U kunt de door de redactieleden daarvan gemaakte verslagen lezen, voorzien van illustraties, nu nog in zwart/wit. De afbeeldingen in het tweede nummer van 2015 worden in kleur afgedrukt. Bij een gezamenlijke vergadering van SBN bestuur en redactie is dit toegezegd en daarmee zal een lang gekoesterde wens van de redactie in vervulling gaan. Een tweede serie verslagen werd gemaakt tijdens het Bouwhistorisch Platform over *Bouwsculptuur, kwetsbaar erfgoed*, dat plaatsvond op 25 februari 2015. Specialisten uit andere vakgebieden dan de bouwhistorie - onderzoekers van bouwsculpturen, bouwfragmenten en experts in de kunsthistorie - lieten hun licht schijnen vanuit een andere invalshoek over vondsten *in gebouw en bodem*, zoals de subtitel van het genoemde platform luidde. Zoals velen van u al hadden vernomen is de nestor van de restauratieopleiding in Delft recent overleden, Coen Temminck Groll. Een groot aantal mensen uit het vakgebied was aanwezig op zijn uitvaart en Ronald Stenvert schreef een *In Memoriam* ter nagedachtenis aan een bijzondere en vooruitziende man, die een grote en belangrijke invloed heeft gehad op het denken en werk van velen. Wij zijn verheugd u een artikel te kunnen aanbieden door Johans Kreek, met een nieuwe visie op *De oudste fase van Sandrasteeg 8 in Deventer*. Wie kon hem daarbij beter redactioneel ondersteunen dan Elisabeth Stades, die in het verleden onder leiding van Dirk de Vries op dezelfde plek al eens bouwhistorisch onderzoek had gedaan. Edwin Orsel heeft deze keer een klein artikel voor u in petto, waarin het ook gaat over kleine dingen, namelijk *Houten wigjes in houtconstructies*. Ronald Stenvert schreef een artikel over *Kunukuhuizen*, een van de meest basale woonvormen en vergeleek die met een (onverwachte) tegenhanger in Nederland. Ook treft u aan een artikel door Karel Emmens met de resultaten van een onderzoek waar hij al geruime tijd mee bezig was, namelijk *Twee veelhoekige kappen uit de late veertiende eeuw*, van de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel. Na afloop van het bouwhistorisch platform over bouwsculptuur werd een nieuw boek in een serie monografieën over kerken gepresenteerd. Het betrof hier de Sint-Maartenskerk in Doorn; het boek werd aangeboden aan wethouder Hans Nijhof van de gemeente Utrechtse Heuvelrug. In mei zal er een boek uitkomen in dezelfde serie over *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom*, en

voor oktober staat geprogrammeerd een publicatie over de *Sint-Jan te 's Hertogenbosch*, dat ook over bouwsculpturen zal gaan. Te lezen in de rubriek 'Korstmossen en Muurbloempjes'.

Daarnaast hebben we in dit nummer een recensie van de hand van Wendy Regeer over het Wildemanshofje in Alkmaar. Zij heeft besloten afscheid te nemen van de redactie wegens drukke werkzaamheden. Vanaf deze plaats willen de overige redactieleden haar hartelijk danken voor haar bijdragen. Dat brengt ons op het laatste punt, eigenlijk een vraag: wie van u zou toe willen treden tot de redactie van de SBN Nieuwsbrief en daarmee de gelederen versterken? Neem voor nadere informatie contact op met de hoofdredacteur.

Veel leesplezier!

VAN HET BESTUUR

Laat ik namens het bestuur beginnen met een vooruitblik. In 2016 bestaat de Stichting Bouwhistorie Nederland 25 jaar en dat zal onder meer gevierd gaan worden met een jubileumpublicatie. Gabri van Tussenbroek en Ronald Stenvert hebben daarvoor een opzet gemaakt en zijn gestart met de samenstelling. Het bestuur draagt bij aan dit initiatief door werk te maken van de fondsenwerving, die noodzakelijk is om een dergelijke publicatie betaalbaar te houden. De presentatie van de publicatie is naar verwachting in de tweede helft van het volgend jaar.

In de komende tijd werkt het bestuur aan de afronding van een nieuw beleidsplan voor de stichting. Het laatste beleidsplan van de SBN dateert alweer van 2010 en is, zoals eerder gemeld, aan actualisatie toe. Binnenkort leest u hier meer over, ook op onze website.

Een mooi resultaat is de verschijning van de derde druk van het leerboek *Inleiding in de bouwhistorie*. De vraag naar opmerkingen en aanvullingen is door Gabri en Ronald eerder dit jaar breed uitgezet. Dit heeft tot diverse aanpassingen en verbeteringen geleid. Uitgever Matrijs zorgt ervoor dat de derde druk begin juni zal verschijnen en het bestuur is uiteraard erg verheugd over deze nieuwe editie.

In de loop van dit jaar zijn diverse platforms en andere bijeenkomsten gepland. Na de geslaagde middag over kerkelijke bouwsculpturen, afgelopen februari, volgt op 26 juni een gecombineerd platform voor bouwhistorie en agrarische bouwkunst.

Het bestuur van de SBN wil, zoals bij de laatste donateursdag is toegelicht, de jongere aanwas meer een kans geven. Op 23 september presenteren jonge bouwhistorici hun onderzoek op het bouwhistorisch platform. Vermeldenswaard is ook een studiedag over 'historisch hout' op 18 september in Amsterdam. Deze bijeenkomst wordt door de KNOB georganiseerd en is interessant voor alle bouwhistorici. Afgesproken is dat de donateurs van de SBN een uitnodiging hiervoor zullen ontvangen.

Een locatie en een datum voor de donateursdag van 2015 kon helaas nog niet definitief worden vastgesteld. Enkele gemeenten lieten weten wel in 2016 te willen meewerken, maar nog niet in dit jaar. Over de dag, die in het najaar zal worden gehouden, krijgt u als donateur later een bericht.

Voor de vijfde keer - steeds vlak voor de Kerstvakantie - wordt een studiedag samen met de RCE georganiseerd. Na de dag over 'wonen' in december jongstleden zal dat nu gaan over 'openbare gebouwen'. Dit onderwerp wordt nu verder uitgewerkt en zal op 18 december plaatsvinden, opnieuw in het gebouw van de Rijksdienst.

Naast de publicaties en de bijeenkomsten spelen twee andere belangrijke zaken. Frank Haans is de afgelopen jaren de penningmeester in het bestuur van de SBN geweest, maar hij stopt dit voorjaar. Dat geldt ook voor Connie van den Broek, die jarenlang veel werk verzette voor de financiële administratie van de SBN. Het bestuur is nog op zoek naar een nieuwe penningmeester en zal Frank en Connie binnenkort uitvoeriger bedanken voor de rol die zij vervulden.

Meer over financiën: het bestuur verhoogt dit jaar de minimale donateursbijdrage. De bijdrage gaat naar € 22,50,- (studententarief € 17,50) en ook in 2016 zal een dergelijke verhoging (met € 2,50) volgen. De toenemende kosten voor het maken van de nieuwsbrief - die bovendien steeds meer in omvang is toegenomen - maken een verhoging noodzakelijk. Bovendien kan door het verhogen van de bijdrage de nieuwsbrief, met ingang van het komende nummer, volledig in kleur worden gedrukt. De wens voor de kleurendruk bestaat al geruime tijd bij de redactie en ook bij veel lezers. Deze wens zal in het volgende nummer gehonoreerd worden.

HENK JANSEN
SECRETARIS SBN

SYMPOSIUM

WONEN, FACETTEN VAN HET WONEN

WONEN IN WOORDEN

MAARTENJAN HOEKSTRA, ONDERZOEKER EN DOCENT FACULTEIT BOUWKUNDE TU DELFT

W*onen in woorden door de eeuwen heen* luidt de ondertitel van het boek van de hand van Hoekstra over *Huis, tuin en keuken*, dat in 2009 verscheen en waarin hij de ontwikkeling en betekenis uitlegt van bouwkundige woorden die met wonen te maken hebben. Als bouwkundige en taalkundige is hij daar bij uitstek de geschikte persoon voor. Begin dit jaar is zijn tweede boek *Dorp, Stad, Land: Bewoning in woorden* verschenen en zijn promotie over het onderwerp *De stad in woorden: 100 jaar stedenbouwkundige woorden* zal niet lang meer op zich laten wachten.

De taalkundige benadering van het onderwerp wonen staat borg voor de reeks van verassingen die hij op het scherm vertoonde, nadat hij ons eerst het een en ander had uitgelegd over etymologie en klankwetten. De toehoorders leerden ook dat er in onze taal sprake is van 70% leenwoorden, 20% erfwoorden en 10% substraatwoorden. Net als bij de bouwhistorie ontstaan in de loop der tijd begrippen, in dit geval nieuwe woorden, die door het tijdstip van ontstaan iets zeggen over cultuurhistorie als geheel. Zo blijken 'land' en 'water' substraatwoorden te zijn die tot de middensteentijd teruggaan evenals 'hol' en 'hut'. 'Huis' en 'wonen' stammen uit de nieuwe steentijd en betekenden oorspronkelijk 'bedekken' en 'verblijven' dan wel 'tevreden zijn'. Wonen en tevreden zijn, dat is iets om in het kader van deze studiedag vast te houden. Onderdelen in het huis zoals 'kamer' en 'keuken' blijken tot de Romeinen terug te herleiden te zijn. Zij introduceerden de 'villa' als begrip. Ook 'kelder' en 'zolder' stammen van hen, en die begrippen zijn te herleiden tot 'bedekken' en 'plat dak'. 'Klooster' en 'kasteel' zijn dan weer - voor bouwhistorici minder verassend - woorden uit de vroege middeleeuwen en te herleiden tot 'sluiten' en (een stuk land) 'afsnijden'. 'Burg' en 'stad' stammen uit de hoge middeleeuwen, wanneer de burgers zich stedelijk gaan groeperen. In die dichter bevolkte steden wordt het wonen anders en uit de late middeleeuwen stammen 'schoorsteen' in de oorspronkelijk in de betekenis van 'rookvang' en 'verdieping' als een verlaagd deel om meer ruimte op de zolder te verkrijgen. Verdere woonverfijning in de renaissance resulteerden in begrippen als 'kantoor' en 'schouw', afgeleid van de woorden voor 'computare' (tellen) en 'in heet water koken'. Het woord 'alkoof' als klein slaapvertrek komt in 1662 in het Nederlands voor en is afkomstig uit het Frans en voordien ontleend aan het Arabische woord 'al qubba' (de koepel). Ook in de negentiende en twintigste

Het Oudnederlands woord 'clooster' is ontleend aan het Latijnse 'claustrum', dat 'afgesloten ruimte' betekent. (foto M. Hoekstra)

eeuw verschijnen nog de nodige nieuwe begrippen, zoals 'villapark' en 'hal' en 'flat'. Beide laatste begrippen zijn aan het Engels ontleend. Strikt gesproken blijken uiteindelijk zowel 'zolder' als 'flat' van het woord 'plat' afgeleid te zijn. Een fascinerend einde van een taalkundige tocht door de woordhistorie van het wonen.

RS

WONEN EN HUIZEN

***RONALD STENVERT, ONDERZOEKER BBA: BUREAU VOOR
BOUWHISTORIE EN ARCHITECTUURGESCHIEDENIS***

In een meer beschouwelijke bijdrage stelt Stenvert zich de vraag 'Hoe werkt wonen' om daar onmiddellijk aan toe te voegen dat het een onmogelijk uitgebreid onderwerp betreft en als er al eenvoudige algemene uitspraken mogelijk waren, deze al lang gedaan zouden zijn. Toch is er volgens hem een behoefte aan een modern huizenonderzoek met precieze definities, een brede blik en de nodige diepgang: een onderzoek naar de samenhang en niet - zoals vaak - enkel als een snoer van uitzonderingen. Stellen we ons wel de juiste vragen en belangrijker nog, durven we nog wel grote vragen te stellen? Zijn er wetmatigheden, zijn methoden uit andere disciplines nuttig en kan een hiërarchie in schaalniveaus behulpzaam zijn? Deze vragen werden in vier thema's uitgewerkt: huis en type, huis en hut, huis en ruimte en huis en element.

Nog steeds sterk bepalend voor ons denken is de ‘typomanie’ uit de jaren zestig van de vorige eeuw toen voor de middeleeuwse huizen van Utrecht en voor de huizen uit de ‘verzameling’ van de vereniging Hendrick de Keyser type-indelingen werden gepresenteerd, die toen zinvol bevonden werden. Het waren pionierswerken die, ondanks onvolkomenheden, doorwerkten in vele daaropvolgende studies. Nog steeds is het woonhuis immens populair als onderwerp, maar de rijkdom aan fraaie voorbeelden verhindert het zicht op mogelijke wetmatigheden voor de overgrote massa van woonhuizen. Het oude begrip van het woonhuistype zou geherdefinieerd moeten worden.

afb. 1: Het *cas di palu di maishi* Dokterstuin te Curaçao; een eenvoudig kunukuhuisje met twee ruimten onder één dak van maisstengels. (foto R. Stenvert)

Aansluiting bij benaderingen uit andere disciplines is zinvol, zoals ook de archeologische en de antropologische benadering, zowel diachroon (door de tijd) als synchroon (gelijktijdig). Daarbij dient de nadruk op de ontwikkeling van eenvoudige woonhuizen centraal te staan. Juist eenvoudige lokale architectuur - *vernacular* - is bij uitstek geschikt voor vragen over de essentie van het wonen: hoeveel ruimten heeft een woning, hoeveel ruimten had men nodig, hoe is de aaneenschakeling van ruimten en wat waren de verschillende functies? Schakelbare woonhuizen op onze Caribische eilanden werden als voorbeeld opgevoerd (afb. 1). Enkele daarvan bleken opmerkelijke overeenkomsten te vertonen met de kapiteinshuizen op de Waddeneilanden. De belangrijkste overeenkomst was het ontbreken van een vaste trap. Een pleidooi voor een

Afb. 2: De Drie Haringen, het grote woon- en handelshuis dat Herbert Dapper in 1575 op de Brink in Deventer liet bouwen. (foto R. Stenvert)

breder contextuele benadering met meer aandacht voor de basiswoonactiviteiten, verdeling van activiteiten over ruimten en feitelijke grootte was de conclusie van dit tweede thema.

We vergeten vaak dat een woonhuis in een ruimtelijke omgeving staat en tevens de omhulling vormt van een eindig aantal ruimten. Op welke wijze staat het huis op zijn perceel en wat zijn de samenstellende delen? De onder te brengen functies, maar ook regionale tradities spelen daarin door. Zo blijkt dat er bij het groter worden van woonhuizen in Frankrijk al snel binnenplaatsen gecreëerd worden, terwijl in Holland het langgerekte model standaard blijft. 'Opwaartse' stedelijke druk leidt tot een verdieping (en in Amsterdam tot twee), maar hoeveel ruimte is nodig en hoeveel wenselijk? Dat is natuurlijk afhankelijk van de sociale klasse, maar de bijna 380 m² oppervlakte van het huis de Drie Haringen in Deventer (afb. 2) is vijf keer zoveel als van een normaal modern woonhuis. Kwantitatieve gegevens over woonoppervlakten ontbreken nog, maar de eindconclusie van dit thema is om beter op regionale verschillen te letten en de

ruimten en hun functies centraal te stellen.

De *Elements of architecture* van de Biënnale van Venetië in 2014 vormen het uitgangspunt van het vierde en laatste thema. Om iets te kunnen zeggen over de ontwikkeling van het woonhuis is een benadering van groot naar klein zinvol. Voorgesteld wordt een indeling in een twaalfal schaalniveaus. Op grotere schaal zijn dit de parcellering, de hoofdvorm van het bouwvolume (dwars of diep), de samenstelling (der delen) en de opbouw (van bouwlagen). Daaruit blijken een aantal wetmatigheden die met constructie en lichttoetreding te maken hebben. Het tweede kwartet niveaus richt de aandacht op de binnenzijde, op de structurerende elementen als schouw en trap, vensters en deuren, maar ook de inwendige samenhang dient aan de orde te komen, evenals de afzonderlijke binnenruimten en de onderdelen daarin (kasten, bedsteden). Dit geeft een inzicht in het functioneren van het huis. Een

derde kwartet schaalniveaus betreft de details in de vorm van: voorzieningen, de afwerkingen, de afwerkingsonderdelen en de roerende zaken. Deze vier genoemde thema's zouden een leidraad kunnen vormen voor een hernieuwd onderzoek naar het Nederlandse woonhuis. Een passende verschijningdatum daarvoor zou het jaar 2019 kunnen zijn: vijftig jaar na dato van het eerste boek hierover.

RS

DE TYPOLOGIE VAN ANTWERPSE HUIZEN IN DE 16DE EEUW *PETRA MACLOT, ONAFHANKELIJK ONDERZOEKER BOUWHISTORIE*

Petra Maclot is in België opgeleid als 'ontwerper' en al vele jaren bekend als Belgische 'bouwvorser'. Zeer recent, op 9 december 2014, is zij in Leuven gepromoveerd op het onderhavige onderwerp. Op het SBN/RCE-platform gaf zij een samenvatting van haar uitgebreide onderzoek naar woningtypen in het 16de-eeuwse Antwerpen. Gebaseerd op de bouwhistorie en onderzoeksresultaten van monumentenzorg is gezocht naar de typologie van gebouwen. De pentekening met een vogelvluchtopname van Antwerpen door Virgilius Bononiensis uit 1565 toont een grote verzameling van huizen, en wordt het woongebied van de levensgemeenschap, de *habitat*, daardoor 'materieel en mentaal gevisualiseerd', zoals Maclot het uitdrukte.

De bestudeerde particuliere Antwerpse woonhuizen bevinden zich in de binnenstad, aan de Leien, in de Nieuwstad als uitbreiding aan de noordzijde en in de wijk Zuid, ontstaan ter plaatse van de Citadel (1567). Niet alleen de bouw- en bewonersgeschiedenissen zijn onderzocht, maar ook de veranderende context van politieke, economische, sociale en culturele omstandigheden en de invloeden van stadsuitbreidingen met nieuwe straten en verkavelingen en ook stadsbranden. Interessant is Maclot's benadering van de stof. Zij staat een aanpak voor die afwijkt van de in Nederland gebruikelijke werkwijze door twee methoden naast elkaar te zetten. Enerzijds de sinds de jaren 1960 in Nederland bestaande, door Meischke en Zantkuyl ontwikkelde theorievorming, met een model, waarbij hoofdzakelijk vormcriteria (plan, volume, gevels, constructie) de leidraad vormen. Dit Nederlandse, wetenschappelijk ontwikkelde model valt volgens de spreekster onder het gebruikelijke systeem van '*vorm-typologie*', waarbij te weinig aandacht is voor de functie.

Maclot stelt daartegenover dat een huis méér is dan vorm en constructie en dat vorm-typologie te weinig aandacht geeft aan de eigenlijke functie

en ook weinig gekoppeld is aan de maatschappelijke structuur. Zij stelt een alternatieve methode voor, die huizen benadert als functionele ruimten, enerzijds met aandacht voor het eigenlijke gebruik, anderzijds ook in relatie tot de maatschappelijke betekenis. Zij komt hiermee tot een alternatief systeem van een *'functie-typologische'* analyse. Deze methode houdt in: criteria van een gelijk patroon van ruimtelijke organisatie, van circulatie door het huis, clusters van gebruik en definities op basis van functie-gelijkenissen. Zij gaat hierbij uit van de bewoners: voor 'wie en waarom' en ook van een rangschikking per sociale groep in plaats van per vorm en zoekt daarbij naar de gelijkenis in betekenis. Deze benadering geeft mogelijkheden een breder maatschappelijk beeld te vormen, waarbij de functie, los van stijlkenmerken, technieken, (nieuwe) materialen, een abstracter begrip wordt. Het is niet haar bedoeling om de twee methoden als 'vorm versus inhoud' tegenover elkaar te stellen, maar de spreekster pleit voor een geïntegreerde typologie en daarmee voor een multidisciplinaire aanpak. Dit houdt in: bouw- en archeologisch onderzoek, en tevens archivalisch en iconografisch onderzoek. Dat moet kritisch getoetst worden en wordt vervolgens omgezet in een organigram. De functie-typologische analyse speelt volgens Maclot een hoofdrol, zodat exact opmeten en reconstrueren minder belangrijk is dan 'interieur-archeologische' waarneming, waarbij de focus vooral op de kelder en de benedenverdieping is gericht. Daarom acht Maclot het onderzoek en de uitwerking van volledige doorsneden, plattegronden van bovenverdiepingen, van de dakstoelconstructie en zelfs de gevel minder nuttig. Voor het definiëren van verschillende typen huizen is het noodzakelijk om van vele panden een analyse van volumesamenstelling, grondplan en basisonderdelen te hebben. Hiermee kan vervolgens de functionele essentie vastgesteld worden. Ook eigendomsoverdrachten en vooral boedelinventarissen vormen een belangrijke basis.

De resultaten van de functie-typologische analyse worden vastgelegd in schema's (ook reconstructieschema's) en organigrammen. Op een plattegrond zijn de kamerfuncties en het circulatiepatroon aangegeven en in het bijbehorende schema zijn gegevens ingevoerd onder titels als 'aankoopdatum', 'datum van verbouwing', 'inventaris' en 'archiefteksten'.

Deze gegevens bieden volgens de spreekster een samenhangend systeem om de types te bepalen en deze in maatschappelijke categorieën in te delen. Zo komt Maclot tot vier basistypen binnen de schakering van 'klein en nederig tot groot en verrijnd': de armenwoning, het winkeliershuis, het koopmanshuis en de elitewoning. Binnen een type zijn ook varianten mogelijk en hoe hoger de categorie hoe meer de plattegrond en het volume kunnen verschillen. Een categorie als de paleizen in Antwerpen vallen buiten deze beschouwing. Na een nadere uitleg van de basistypen komen nog diverse subthema's aan de orde als seriebouw, schakelbouw, enkele in de stad resterende huistorens en binnenplaatsen met zuilengalerijen. Ook noemt zij de gevolgen van de uittocht in 1585 van rijke Antwerpenaren naar de Noordelijke Nederlanden. Er ontstond toen een sterk veranderde sociale context, want de achtergebleven, katholieke

kooplieden ontwikkelden prestigieuze elite-ambities en leegstaande huizen werden door hen op een atypische wijze verbouwd.

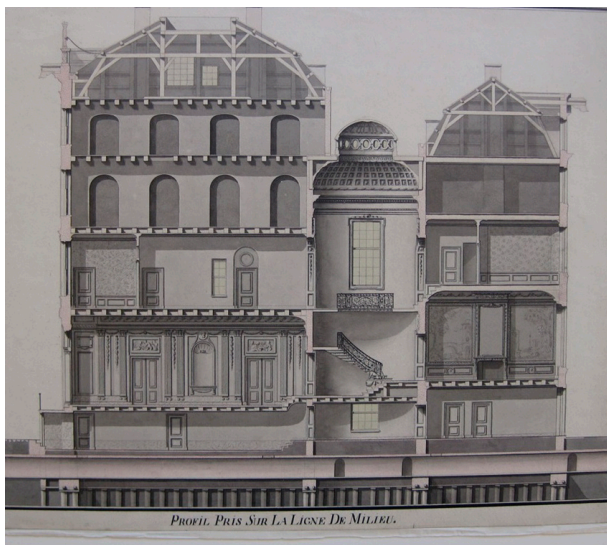
Concluderend stelt Maclot vast dat ingrijpende gebeurtenissen in het maatschappelijk leven van de 16de eeuw, zoals een stadsbrand, verkavelingen en aanleg van nieuwe straten niet hebben geleid tot nieuwe huistypen of aanpassingen, ook niet onder druk van de politiek, religie en economische omstandigheden. De typologie wordt bepaald door de sociale structuur en huizen vormen de materiële weergave van een gemeenschap. Nieuwe bouwmaterialen, constructietechnieken en modes resulteerden slechts in een grotere variatie in vormgeving. Samenvattend merkt zij tot slot op dat haar functie-typologische benadering en methode, met eigen criteria en categorieën, een 'complementair alternatief' is voor het algemeen gangbare vorm-typologische systeem.

ES

HUIZEN IN AMSTERDAM, DE TYPOLOGIE VAN HET GRACHTENPAND MET NADRUK OP DE GRACHTENGORDEL *PIETER VLAARDINGERBROEK, ARCHITECTUURHISTORICUS GEMEENTE AMSTERDAM EN FREELANCER*

Bij de beschrijvingen van monumenten wordt in de monumentenzorg algemeen de aanpak gevolgd, waarbij men de kenmerken van de gevel, plattegrond en bouwhoogte van een gebouw systematisch behandelt in een algemeen overeengekomen typologie. Daarbij is de vraagstelling van belang: is het pand te typeren in de oorspronkelijke of de huidige situatie? Deze twee mogelijkheden zijn de bron van veel verwarring. In de grachtengordel van Amsterdam zijn de panden veelal binnen een typologie te vangen: trap-, hals en klokgevels, diepe en brede panden, kleinere en grotere, waarbij de maten afhangen van de situering en van de perceel breedte. Uit 17de-eeuwse bronnen, keuren, architectenportefeuilles en gronduitgifte- en perceelkaarten blijkt dat er een levendige bouwmarkt bestond, zowel voor kopers als voor huurders. Voor de perceelbreedte golden wel vaste maten, maar voor bredere panden werden meerdere percelen gecombineerd. Bij nader onderzoek blijkt dat er een grote vrijheid van bouwen bestond. Slechts voor de diepte van de te bouwen huizen werden keuren uitgegeven waarbij een maximale diepte van b.v. 28 of 31 m werd vastgelegd. Voor de zogenoemde 'Gouden bocht' waren architecten de ontwerpers. Op veel andere plaatsen kan aangenomen worden dat aannemers bij de uitvoering van bouwopdrachten gewoon de modieuze stijlen volgden.

Vlaardingerbroek onderscheidt een aantal *hoofdtypen*, met diverse basisvormen betreffende de plattegrond en opbouw: een kamerwoning; een huis met voor- en achterkamer, met achter een uitbouw; een type met voorhuis,

Dwarsdoorsnede Huis Van Brienens, Herengracht 284.
(collectie K.O.G., Amsterdam)

binnenplaats en achterhuis; en een variant met voorhuis met entreehal, trappenhuis, plaats, en achterhuis. Een mooi voorbeeld is het grote 'Huis met de Hoofden' (Keizersgracht 123, 1622), dat een voorhuis heeft van drie bouwlagen, een centrale trap en een achterhuis van twee verdiepingen met een zaal. Pas in de 18de eeuw zien wij dat er één trap wordt ontworpen die de verschillende verdiepningsniveaus van de bouwdelen verbindt. Andere huistypen zijn ook te onderscheiden. Bijvoorbeeld het dubbele woonhuis, met aan weerszijden van de

middenmuur de gangen, het voorhuis, een plaats en daarachter een lager achterhuis. Bij andere panden bestaat een doodlopende middengang met achteraan een groot trappenhuis, eventueel met een uitgebouwde kamer in het midden van de achterzijde. Soms is het trappenhuis terzijde van de gang geplaatst, of is er achter het woonhuis een lager achterhuis aangebouwd. Een minder voorkomend type is het 'Huis Van Brienens' (Herengracht 284) waar de ontsluiting van het voor- en achterhuis is gerealiseerd door verbindende, monumentale, ronde trappenvleugels, die beiderzijds worden geflankeerd door een 'cour'. Dit pand heeft behalve een statie-appartement ook een zaal, kantoorruimten, woon- en slaapkamers en ook opslagzolders. De kantoor- en pakhuissetages die in het paleisachtige pand opgenomen zijn, tonen naast alle statie ook de handelsfunctie van een koopmanshuis.

Naast de genoemde typen is er ook sprake van subtypen van minder luxe huizen: diepe panden met binnenplaats en een achterhuis op het Waalseiland ten zuiden van het Oosterdok, of 'anderhalf' panden met twee trappen, of een huis met schuilkerk, met een voorhuis, achteraan een zaal en links een galerij. Of een type voor- en achterhuis met aangebouwde kamer met plat dak, etc.

'Zijn dit wel aparte woonhuistypen?', vraagt de spreker zich af.

Met een sneltreinvaart komen de plaatjes met mooie grachtengevels, plattegronden, doorsneden etc. langs, helaas, zonder onderschriften. Slechts bij de belangrijkste panden verklapt de spreker de naam van het pand of die van de eigenaar of geeft hij een datering. Met een op de afbeelding geplaatst

bijschrift zou de toevoerder meteen zijn ingelicht, zonder dat er uitgebreid op alle details hoeft te worden ingegaan. Het gaat er Vlaardingerbroek blijkbaar om het verhaal in grote lijnen te schetsen en zijn visie op de werkwijze met een indeling in typologieën uit te dragen.

Hij concludeert dan ook het volgende: De indeling in typologieën is al sinds vele jaren gangbaar en is gebaseerd op het onderzoek en het systeem van H.J. Zantkuijl. Er bestaan echter vele varianten en vaak passen deze toch niet geheel in het schema (zie bijvoorbeeld het 'Trippenhuys', Kloveniersburgwal 29). De typologie voor panden is een even bruikbaar als een problematisch begrip. Positief is dat het nuttig kan zijn als middel ter groepering. Maar wanneer er te veel typen worden onderscheiden kan de werkwijze ontaarden in wetenschappelijke haarkloverij. Daarnaast is ook de geschiedenis van belang: is het uitgangspunt de oorspronkelijke of de huidige situatie? En hoe verhouden die twee zich tot elkaar? Wel is typologie nuttig om in grote lijnen iets te kunnen zeggen over de bewoner en de door hem uit te stralen status. Bij grotere woonhuizen zullen vermoedelijk de presentatie en de mogelijkheden voor ontvangsten bepalend zijn geweest voor de opdracht en het ontwerp. Vlaardingerbroek pleit daarom voor een interdisciplinaire aanpak om, afgezien van een goede studie naar de bouwkundige staat van Amsterdamse woonhuizen, ook gedegen archiefonderzoek te doen. Van belang is om nadere studie te verrichten naar vooral het gebruik. In samenhang met de architectuur is daarom meer kennis en onderzoek naar huiseigenaren en inventarissen noodzakelijk. Wat onderzoek van functie en archiefbronnen betreft ligt zijn betoog ook in de lijn van de voorgaande spreekster Petra Maclot en zeker in die van vele andere onderzoekers. Hij onderstreept dat er bovendien in het interieur veel valt uit te zoeken, zoals de samenhang tussen de decoratie en de functie van de ruimten. Maar dit is, helaas, misschien wel een wensdroom, aldus de spreker, en is het door de overdaad aan mooie monumenten in Amsterdam vrijwel onbegonnen werk.

ES

HET SUCCES VAN HET RIJTJESHUIS, OF DE LANGE WEG VAN AMSTERDAM NAAR PEKING

NOUD DE VREEZE, OUD-STADSARCHITECT AMERSFOORT EN PUBLICIST

Niet veel mensen zullen zich realiseren dat ongeveer de helft van de meer dan 7 miljoen huizen in Nederland rijtjeshuizen zijn. De gemiddelde breedte ervan is 5,4 m en wanneer deze huizen naast elkaar aan weerszijden van een denkbeeldige straat zouden staan, kunnen ze met gemak de afstand van Amsterdam naar Peking overbruggen. De spreker brengt in zijn lezing de historische context naar voren, hij belicht de spraakmakende voorbeelden en gaat de reputatie van saaiheid te lijf. Voorts neemt hij de toehoorders mee

langs de historische zoektocht naar alternatieven en brengt de grote voordelen van rijtjeshuizen onder de aandacht.

In het boek 'Wonen in het verleden', uitgegeven 1987 onder redacteurschap van Paul Klep, wordt de invloed van de economie en politiek op de volkshuisvesting in de 17de tot en met de 20ste eeuw beschreven. De grote woningnood na de tweede wereldoorlog vroeg om een efficiënte oplossing van dit probleem en die werd grotendeels gevonden in de zogenaamde rijtjeshuizen. Hierbij werd niet een aantal naast elkaar op een rij staande huizen bedoeld maar een rijtje gelijkvormige huizen, ten dienste van de sociale woningbouw. De Vreeze werkte, na zijn studie bouwkunde in Delft, voor diverse organisaties op het gebied van sociale woningbouw en stadsontwikkeling. Hij was gefascineerd door de voortdurende discussies over de kwaliteit van woningbouw en dat leidde in 1993 tot een proefschrift voor de TU-Delft 'Woningbouw, inspiratie en ambities, de kwalitatieve grondslagen van de sociale woningbouw in Nederland'. Over dit onderwerp was en wordt nog steeds weinig gepubliceerd. Over rijtjeshuizen verscheen pas in 2000 een boek (in het Duits!).

De oudste rijtjeshuizen vindt men in de hofjes. In Nederlandse steden zijn altijd veel hofjes gebouwd, al sinds de 14de eeuw. In verband met de snelle groei van de steden in de 19de eeuw ontwikkelden zich hypotheekbanken die geld wilden lenen voor snelle bouw van goedkope huizen, heel vaak waren dat rijtjeshuizen. Dat bleek de goedkoopste bouwvorm want rijtjeshuizen zijn gemakkelijk in serie te produceren. Dat hield toen nog niet in dat deze huizen aan bepaalde normen moesten voldoen. Van de schrijnende levensomstandigheden en gebrekkige hygiëne in deze wijken getuigen de vele fotoboeken uit het laatste deel van de 19de eeuw. De daar heersende ziekten en de hoge kindersterfte vormden aanleiding voor uitgebreide debatten op regeeringsniveau. De arts Samuel Coronel (1827-1892) was een van de eersten die daarover vanuit de gezondheidszorg heeft gepubliceerd. Hij deed veel onderzoek en legde de basis voor de sociale geneeskunde. Hij bracht kraam- en kindverzorg onder de aandacht, maar ook heel veel andere onderwerpen werden door hem vanuit medisch perspectief belicht, zoals het belang van goed georganiseerde begraafplaatsen, hygiëne op scholen, de productie van voedsel en faecaliënafvoer. Hij maakte verder als eerste een bestek voor sociale woningbouw voor arbeiders met een stevig pleidooi voor grondgebonden woningen in plaats van gestapelde woningen, onder het motto: 'liever naast elkaar dan op elkaar'. Hij pleitte ook voor wettelijk toezicht op de kwaliteit van de woningbouw in Nederland. Er waren toen al wel verenigingen van werklieden geweest in o.a. Schiedam (1855) en Heerenveen (1880) die de wat betere rijtjeshuizen hadden neergezet. Een en ander vormde ten slotte de aanleiding tot het meest dominante stuk wetgeving van die periode: de Woningwet in 1901.

Rijtjeshuizen hadden natuurlijk veel voordelen: de huizen stonden naast elkaar, met weinig geveloppervlak, en toch een redelijk volume. Het was mogelijk

Rijtjeshuizen anno jaren '60. (foto N. de Vreeze)

onderdelen in serie te maken (goedkoper) en het grondgebruik was efficiënt, door een rechtlijnige verkaveling. Ook konden riolering en andere leidingen efficiënt worden aangelegd. Maar een probleem was toch de uniformiteit van rijtjeshuizen die vaak vooral saaiheid uitstraalde.

Steeds is gezocht naar alternatieven. De Vreeze toonde een bouwblokform uit de 19de eeuw: vier wooneenheden in een kruisvorm aan elkaar, omgeven door groen, met de suggestie van een vrijstaande villa die inwendig uit meerdere wooneenheden bestond. De overheid zat intussen niet stil en ging zelf ook 'bankieren'. Woningcoöperaties konden geld lenen tegen een lage rente voor lange perioden, tot 50 jaar toe. Wel werden in ruil daarvoor eisen gesteld aan kosten en kwaliteit. Er verschenen begin 20ste eeuw geheel nieuwe wijken, o.a. het zogenaamde Knutteldorp in Deventer en de Watergraafsmeer in Amsterdam (1920). Er kwamen congressen over nieuwe bouwvormen, ook internationaal. Beroemde architecten bogen zich over de ideale afmetingen en combinaties van ruimten.

De grote woningnood na 1945 maakte snelle en efficiënte bouw van zo veel mogelijk huizen noodzakelijk. In 1965 gaf de het ministerie voor Volkshuisvesting en Bouwnijverheid een geschrift uit: 'Voorschriften en wenken voor het ontwerpen van woningen', waarbij nauwkeurige maatvoering werd aangegeven voor de diverse ruimtes in een huis. Minister P. Bogaers van Volkshuisvesting slaagde erin om het aantal nieuw gebouwde woningen tot 100.000 per jaar op te schroeven. Hij stimuleerde studiegroepen, o.a. die voor

‘Efficiënte Woningbouw’, waarbij letterlijk alles werd bekeken, van het aantal meters lopen van aanrecht naar eettafel, tot het noodzakelijke aantal kastjes en laden in een huis. Bogaers ging zelfs zover dat hij goede plannen liet selecteren die integraal herhaald konden worden. Dat beleid werd een doorslaand succes voor het rijtjeshuis in Nederland. Behalve gestandaardiseerde eensgezinswoningen verzezen toen ook veel galerij- en portiekflats als zogenaamd ‘Keuzeplan’ volgens de selectieprocedure van de Minister!

Omdat de saaiheid nog steeds op de loer lag werd later toch ook weer ruimte gegeven aan alternatieve, experimentele vormen van woningbouw, zoals de kasbah woningen in Hengelo (1974), door Piet Blom. Hij had ook al de kubuswoningen in Rotterdam op zijn conto geschreven. In de jaren zeventig werd ook geëxperimenteerd met nieuwe vormen van verkaveling, waarin ‘het rijtje’ zoveel mogelijk werd vermeden. Woningen werden in fantasierijke grillige patronen bijeengezet met ontmoetingspunten op een ‘woonerf’. Maar er hing wel een prijskaartje aan veel ruimte en groen rondom en ook de bouwkosten per kubieke meter woonruimte waren hoger dan in het traditionele rijtjeshuis. In 1962 ontwierpen Van den Broek en Bakema zogenaamde ‘groeiwoningen’ waarbij aan een woning tussen reeds uitstekende bouwmuren kamers konden worden toegevoegd.

Weer een andere mogelijkheid om sleur in de gebouwde vormen te doorbreken was de variatie per woning die in opdracht van bewoners ontworpen kon worden, maar wel in een rij langs een strakke rooilijn. Voorbeelden hiervan zijn nu overal te vinden. Het zijn de rijtjeshuizen van nu, met een sterk individuele uitstraling maar binnen een strak geregisseerd kader van allemaal-even-brede percelen.

Het rijtjeshuis als beproefd model voor seriematige woningbouw bestaat nog steeds, zie de bekende Vinex locaties, want de voordelen zijn niet veranderd, zoals Noud de Vreeze al in zijn inleiding aangaf. Heel veel mensen willen nog steeds liever naast elkaar dan op elkaar wonen. Maar variatie zowel in de uiterlijke verschijningsvorm als in de plattegrond blijft een belangrijke ontwerpopgave. Alleen ‘een ander behang voor de gevel’ is niet voldoende om rijtjeshuizen een beetje spannender te maken.

AHK

ARCHEOLOGISCHE HUISPLATTEGRONDEN EN FUNCTIES, VROEGE HOUTBOUW IN DE STAD

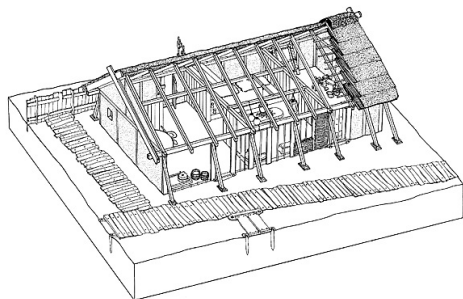
JEROEN BOUWMEESTER, ARCHEOLOOG RCE

Bouwmeester heeft als archeoloog een eigen kijk op bouwhistorische resten. In het geval van de vroege houtbouw is dit een unieke kijk, aangezien oudere bouwwijzen alleen nog maar in een archeologische context te onderzoeken zijn. Dat wil echter niet zeggen dat hij in het veld geen gebruik maakt van bouwhistorici, aangezien deze - volgens eigen zeggen - de fantasie van de archeologen behoorlijk beteugelen.

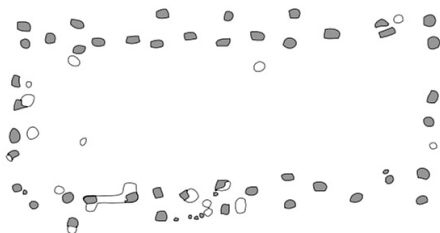
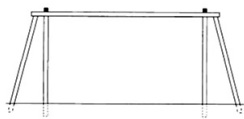
Binnen de archeologische dataset betreffende de vroege houtbouw gaat het vrijwel uitsluitend om grondsporen. In het veld worden vaak enorme hoeveelheden sporen opgetekend, die in een volgende fase achter het bureau worden geanalyseerd. Uit de berg informatie worden patronen gehaald, paalsporen bekeken en uiteindelijk huisplattegronden gedistilleerd. Dit is echter in een stedelijke context beduidend lastiger dan daarbuiten, wegens de vaak beperktere ruimte en het veelal aanwezig zijn van latere verstoringen.

Om verschillende typen binnen de vroege houtbouw te kunnen onderscheiden, valt de spreker dan ook terug op de boerderijbouw waarvan hij een viertal typen laat zien.

Type 1 betreft een boerderijtype uit de late 8ste eeuw, dat onder andere in Odoorn werd opgegraven. Dit type, dat ook in Dorestad werd aangetroffen, wordt gekenmerkt door een rechthoekige plattegrond en door buitenstijlen die de dakconstructie ondersteunen. Dit type komt ook voor in de belangrijke

Huistype 1; De dakconstructie wordt ondersteund door buitenstijlen.

archeologische vindplaats bij het Noord-Duitse Haithabu, maar heeft mogelijk zijn oorsprong in ons land.

Bij type 2 verdwijnen de buitenstijlen en is de vorm in een stedelijke context meestal rechthoekig, terwijl deze in een landelijke context (met meer beschikbare ruimte) vaak met gebogen wanden werd uitgevoerd. Deze huizen zijn vaak erg ondiep gefundeerd en hun vorm is daardoor lastig archeologisch aan te tonen.

Type 3 komt in dezelfde periode voor als type 2. Bij dit type zijn de meest kenmerkende sporen de diep ingegraven dragende palen, welke soms tot 2 meter onder het maaiveld zijn ingegraven. Mogelijk duidt dit er op dat deze huizen van een verdieping waren voorzien. Dit type houtbouw kent een zeer strakke maatvoering.

Type 4 is archeologisch lastig aantoonbaar. Deze huizen werden niet of zeer ondiep in de grond gefundeerd. Het opgaande werk werd op horizontale liggers gezet. Omdat de staanders niet diep in de grond ingegraven waren, ontleende de constructie zijn stijfheid aan het gebruik van ankerbalkgebinten.

In stedelijke context is huistype 1 vooral bekend van opgravingen in Dorestad, waar de huizen aan steeds langer wordende strekdammen lagen. De waterputten werden daarbij opvallend genoeg vrijwel altijd aan de landzijde aangetroffen, terwijl het afval aan de waterzijde werd gedeponeerd.

Type 2 zien we verschijnen vanaf de 10de eeuw, en dan vooral in de zogenaamde burgen, zoals aanwezig in Zutphen, Middelburg of Souburg. In de wat nieuwere steden zoals Dordrecht of Rotterdam treffen we vooral type 3 aan, terwijl type 4 vooral in een stedelijke context zeer moeilijk terug te vinden is.

De spreker maakt met zijn voordracht duidelijk dat de archeologische dataset zijn beperkingen heeft, maar dat juist de interdisciplinaire samenwerking met de bouwhistoricus tot aanzienlijke kennisvermeerdering kan leiden.

JN

GEMAK EN ONGEMAK IN DE LATE MIDDELEEUWEN, REGIONALE DIFFERENTIATIE IN BEERPUTTEN: VOER VOOR BOUWHISTORICI ROOS VAN OOSTEN, ARCHEOLOOG/HISTORICA UNIVERSITEIT LEIDEN

Beerputten worden in de stadsarcheologie veelvuldig aangetroffen. De spreker verwoordt het als: *stadsarcheologie is beerput-ologie*. Roos van Oosten doet al jaren onderzoek naar beerputten in Nederlandse steden, en heeft het zelfs als onderwerp van haar proefschrift (*De stad, het vuil en de beerput*, Groningen 2014) gekozen. Over de vulling van deze

beerputten in archeologische context is dan ook heel veel te vertellen. Voor het bouwhistorisch publiek beperkt zij zich echter tot de verschillende bouwwijzen en verschijningsvormen van de putten zelf. Parallel aan het in de archeologie gebruikte Deventer-systeem heeft Van Oosten een typologie opgesteld voor de verschillende beerputvormen met aanduidingen als BS-rond-1 of BS-vier-1. Ook heeft de spreker een gestructureerde dataset opgesteld van beerputten in 7 steden waar hiervoor voldoende informatie aanwezig was (Alkmaar, Amersfoort, Den Bosch, Deventer, Dordrecht, Haarlem en Leiden). Het opstellen van deze dataset leidde al direct tot enkele opvallende zaken; zo zijn in Leiden, Alkmaar, Haarlem bijna alle putten gebouwd in baksteen, terwijl in Dordrecht heel veel houten putten voorkomen. In Deventer werden veelvuldig zogenaamde dakpan-putten aangetroffen. Deze beerputten, bijna allemaal uit de 16de eeuw, hebben wanden die zijn opgetrokken uit gestapelde dakpannen. Het idee is dat het hier vrijgekomen sloopmateriaal betreft van voorgaande huizen op het perceel.

De spreker ziet dus duidelijke regionale verschillen in het materiaalgebruik voor de aanleg van beerputten, iets wat in de literatuur nog nauwelijks aandacht heeft gekregen.

Een tweede element dat haar opviel is de vorm van de putten. Deze vallen in grote lijnen in te delen in ronde en vierkante vormen. Uit de door de spreker verzamelde gegevens valt op dat de ronde meestal losstaand voorkomt, een eindje verwijderd van het huis, terwijl de vierkante beerput vaker tegen het pand is aangebouwd en vaak zelfs als fundering van een traptoren dienst doet. Het idee ontstond dat de verspreiding van vierkante of ronde beerputten samenhangt met het aantal verdiepingen van het betreffende huis. Ronde putten zouden daarbij vaker voorkomen bij kleinere kamerwoningen of winkels, terwijl vierkante putten zouden kunnen wijzen op het bestaan van meerdere verdiepingen. Daarbij wordt aangetekend dat het ook mogelijk is dat de grootte van de ronde beerput zou kunnen wijzen op gebruik door meerdere mensen. Een probleem hierbij is het verzamelen van de juiste gegevens. De spreker maakt hiervoor onder andere gebruik van bewaard gebleven keuren,

Doorsnede van een zogenaamde dakpan-put, gevonden in Deventer.

dakbedekkingssubsidies en belastinggegevens. Ook werden iconografische bronnen gebruikt.

Helaas geven geen van deze bronnen op zich een compleet beeld van de historische situatie. Zo is het gangbaar om de historische belastingopgaven te vermenigvuldigen met een constante, zodat de armere inwoners die geen belasting betaalden ook meegerekend kunnen worden. Volgens Van Oosten moeten we ook hier regionale verschillen in het oog houden, en kan niet zondermeer voor elke stad dezelfde constante in de berekening gebruikt worden.

Al met al is er nog veel werk te verrichten op dit onderzoeksgebied, zowel voor historici als voor bouwhistorici.

JN

PLAFONDSCHILDERINGEN AAN DE OUDE DELFT 68 TE DELFT *GERTJAN VAN DER HARST, BOUWHISTORICUS* *MONUMENTENZORG DELFT*

Onder bijzondere vondsten valt zeker het geschilderde jachttafereel op een balklaag in de Oude Delft 68 in Delft. De vondst, in de achterkamer op de eerste verdieping, is in de zomer van 2014 ontdekt toen de nieuwe eigenaar van het pand de verf van de balklaag aan het afkrabben was. In Nederland zijn slechts vijf andere voorbeelden bekend van dergelijke schilderijen. Van der Harst toont afbeeldingen van deze beschilderde balklagen die gevonden zijn in Leeuwarden, Zwolle, Amsterdam en Heusden. Wat de schildering in Delft zo uniek maakt en daarmee het fraaiste exemplaar, is de gedetailleerdheid. De personen worden zo nauwkeurig afgebeeld dat de kleding tot in detail herkenbaar is.

De Rijksmonumentale voorgevel en de gevelstenen doen vermoeden dat de Oude Delft 68 (bestaande uit een voorhuis, tussenbouw en achterhuis) uit de eerste helft van de 19de eeuw dateert. Het blijkt dat de voorgevel niet bepalend is voor de ouderdom van het huis erachter. Door een dendrochronologische datering van de balklaag van de achterkamer, blijkt dat het voorhuis net na de stadsbrand in 1536 is gebouwd: het onderzoek leverde het jaartal 1544 op. Het perceel en de erop staande bouwdelen waren in de 16de eeuw nog niet zelfstandig aan de Oude Delft, maar hoorden bij het pand 'de Harp' aan de achterzijde, nu Koornmarkt 85. In de oudst gevonden vermelding van het huis, een koopakte uit 1555, wordt gesproken over een gemeenschappelijke poort met (vermoedelijk) brouwerij de Slang, naar de Oude Delft toe. De akte duidt op de huidige steeg naast het buurpand 66. De percelen van de meeste brouwerijen aan de Koornmarkt liepen in de 16de eeuw door tot aan de Oude Delft.

Het gevonden jachttafereel op de balklaag zegt iets over het huis en zijn gebruik. De Harp was eigendom van Vranck Bertelmeesz van Diemen, de toenmalige schout van Delft en daarmee van goede komaf. De huizen aan de Koornmarkt en aan de Oude Delft werden evenals zijn zetel in het stadsbestuur bij zijn dood aan zoon Hendrick van Diemen vererfd. Hendrick heeft waarschijnlijk op het 'verkeerde paard' gewed en ontvluchtte Delft in 1570. Bij zijn terugkomst in 1572 raakte hij aan lager wal. Het huis aan de Koornmarkt verhuurde hij in eerste instantie en hij verkocht het later. Hendrick ging zelf in het achterhuis aan de Oude Delft wonen.

Het achterhuis, waarschijnlijk tussen circa 1550 en 1570 gebouwd, is bouwhistorisch interessant. De eerste verdieping heeft het karakter van een representatieve 'zaal'. Aan één zijde liggen onder de moerbalken van de zolderbalklaag nog mooie vroegrenaissance consoles met beslagwerk en wapenschilden. In één bouwmuur zijn nog sporen van ontlastingsbogen van vensters en een kruiskozijn zichtbaar.

In eerste instantie zou het jachttafereel op de balklaag, de stenen consoles

Afb. 1. Op de achterste balk wordt een Boer met hooivork en een hond afgebeeld. (foto Monumentenzorg gemeente Delft)

Afb. 2. Officier met jachthoorn. (foto Monumentenzorg gemeente Delft)

en het mooie beslagwerk een erfenis uit de goede tijd van Van Diemen kunnen zijn. Echter de wapenschilden op de stenen consoles van de zolderbalklaag lijken geenszins op het wapen van Van Diemen. Tevens heeft de achterkamer in het voorhuis een alternerende balklaag wat typerend is voor een bedrijfswoning in die tijd. Dit zou betekenen dat het huidige voorhuis in eerste instantie een bedrijfsruimte is geweest en dat de schilderijen later zijn toegevoegd. De afwerkingen stammen dus waarschijnlijk niet uit de tijd van Van Diemen.

Op grond van de gedragen kleding heeft Irene Groeneweg, kostuumhistorica, de datering van het jachttafereel vastgesteld op 1610-1620. Er worden verschillende figuren afgebeeld met verschillende kostuums. De afgebeelde boer (afb. 1) heeft een ouderwets kostuum aan. Zij gingen natuurlijk niet met de laatste mode mee. Boeren en ook vissers werden altijd met eenvoudige jasjes afgebeeld. De verschillende officieren worden in modernere kostuums geportretteerd. Eén van deze officieren is te herkennen aan een sjerp, brede hoed met veren en kousenband (afb. 2). Kousenbanden komen na 1610 in de mode. De pofbroek is van begin 16de eeuw en werd door de hogere standen

tot 1625 gedragen. Verder toont het tafereel een knielende jager met musket en verschillende dieren zoals honden en hazen/konijnen. Ook waren er balken voorzien van een rankenbeschildering en alle balken waren aan de onderzijde voorzien van een sjabloonbeschildering.

Blijft nog steeds de vraag welke bewoners de schilderijen dan wel aan hebben laten brengen.

Begin 17de eeuw werd het voorhuis geruime tijd verhuurd. In de jaren '20 woonden er enige tijd onbekende Engelsen. Zij zijn daar waarschijnlijk terecht gekomen door de lakenhandel van *Merchant Adventures* die in Delft van 1621 tot 1629 zijn stapelplaats had. De Oude Delft 68 dankt haar bijnaam 'De Beurs van Londen' (BvL) waarschijnlijk aan deze Engelse bewoners. Uit de volgende twee aanwijzingen blijkt ook dat deze Engelsen aan de Oude Delft hebben gewoond: (1) In 1623 wordt een Engelsman vanuit de 'Beurs van Londen' in de Oude Kerk begraven. En (2) uit de boedel van de overleden wijnkoper François van den Bosch, die woonde op de hoek van de Peperstraat en de Koornmarkt, komt een onbetaalde rekening van een 'Engelsman uit de Beurs van Londen' die inmiddels was vertrokken naar Bergen op Zoom. Hebben deze Engelsen de beschilderingen op de balken in de Oude Delft 68 aangebracht? Dat is wel mogelijk, maar zij waren niet de eigenaren maar de huurders. Het is daarom meer aannemelijk dat de eigenaar zelf de schilderijen heeft laten aanbrengen om het een representatiever voorkomen te geven en zo beter te kunnen verhuren.

WR

BINNEN EN TOCH BUITEN, SERRES IN BAARN

MICHEL KRUIDENIER, ARCHITECTUURHISTORICUS EN SANDRA VAN BERKUM, KUNSTHISTORICA

Een typisch onderwerp in relatie met Baarn zijn de villa's; om hier iets over te gaan schrijven zou voor de hand liggen. Echter, nog veel typischer voor villa's zijn serres. Er zijn straten in Baarn waar men met gemak 20 tot 30 serres telt en het is verwonderlijk dat hier nog niet veel over geschreven is. Aanleiding genoeg voor architectuurhistoricus Michiel Kruidenier, kunsthistorica Sandra van Berkum en auteur Thera Coppens om daar onderzoek naar te doen en dit vast te leggen in een boek: *Binnen en toch buiten, bijzondere serres in Baarn*, uitgekomen in 2004.

Serre of erker? Het zijn broer en zus, waarbij het verschil is dat de één een apart vertrek is en kan worden afgesloten met (schuif)deuren en de ander, de erker, onderdeel van een vertrek vormt. Waar komen de serres eigenlijk vandaan, wat heeft hen populair gemaakt en waarom zijn ze weer verdwenen?

In de presentatie geeft Kruidenier antwoord op deze vragen. Van Berkum vertelt in het tweede deel van de presentatie over de interieurs en het gebruik van de serres.

De serre is een typisch 19de-eeuws fenomeen. In de 17de eeuw verschenen op diverse buitenplaatsen tuinkamers en orangerieën, bedoeld om de uitheemse planten 's winters binnen te zetten. Door de verbeterde glasproductie ontstonden aan het begin van de 18de eeuw de eerste kassen. De serre is in feite een combinatie van de tuinkamer en de plantenkas. Het woord zelf komt uit het frans, waar het letterlijk 'kas' betekent.

Baarn, een van oorsprong boerendorp, werd door de aanleg van de Oosterspoorweg tussen Amsterdam en Amersfoort in 1874 goed bereikbaar. Voor Amsterdammers was de bosrijke omgeving een ideale locatie om een buitenhuis te bouwen. Hierdoor veranderde Baarn, in 20 jaar tijd, van boerendorp naar villadorp. De kapitale villa's werden aanvankelijk alleen in de zomer gebruikt. Om optimaal van het groen en de tuin te kunnen genieten, waren waranda's erg in trek. De waranda (of veranda) was een uit Nederlands-Indië afkomstig verschijnsel, dat echter voor het Nederlandse klimaat niet erg geschikt bleek. In de loop der tijd werden de meeste waranda's dichtgezet met glas.

Omstreeks 1890-1895 verrezen ook de eerste serres, opgetrokken uit hout of ijzer. Deze waren bescheiden van omvang, maar werden door de tijd heen steeds groter. Op de serres werden soms balkons gebouwd, ze werden ook wel gekoppeld aan een ingangspartij of waranda en er werden zelfs serres boven elkaar gebouwd. Aan het begin van de 20ste eeuw nam de bouw van deze buitenkamers een enorme vlucht en werden ook aan oudere, bestaande panden nieuwe serres gebouwd. Kruidenier merkt hierbij op dat het opmerkelijk is dat men de serre, het meest transparante deel van het huis, niet aan de tuinzijde, maar vaak aan de straatzijde plaatste en zo in de kijk ging zitten.

Serres waren, door hun opbouw van ranke profielen met daartussen veel glas, kwetsbaar voor vocht, kou, tocht en inbrekers. In de jaren '20 van de 20ste eeuw won de erker, met zijn stevige, bakstenen opbouw, in populariteit en verdween de serre langzaam van het toneel. Pas de laatste decennia van de 21ste eeuw werd ze weer populair, maar nu aan de achterzijde van het huis.

In het tweede deel van de presentatie laat Van Berkum een afbeelding zien uit de film 'Nynke'. In de film, die zich rond 1900 in Friesland afspeelt, staan drie vrouwen in een serre omringd door groen. Binnen en buiten zijn van elkaar gescheiden door een dun laagje glas. Volgens Van Berkum geeft dit precies aan waar het bij een serre om gaat: de overgang tussen huis en tuin, 'binnen en toch buiten'. De scène blijkt te zijn opgenomen in de halfronde serre van de Baarnse villa Canton (1910). Deze heeft een koperen koepeldak met fraai houtsnijwerk rond de buisradiatoren en een prachtige mozaïekvloer. Het

hoogtepunt van het interieur bevindt zich tegen de achterwand: een elektrisch aangedreven fontein in de vorm van een bronzen vrouwenbuste boven twee op elkaar geplaatste marmeren bassins. Volgens Van Berkum is het met recht één van de mooiste serres van Baarn (afb. 1). De meeste zijn minder rijk uitgevoerd dan die van Villa Canton.

Kenmerkend voor alle serres zijn de grote raampartijen waardoor veel licht en warmte de ruimte binnenkomt. In het voor- en najaar is het een aangename ruimte om in te verblijven en via de openslaande deuren komt 'buiten naar binnen'. Wanneer het in de winter koud is, kan de serre van de aangrenzende kamer worden afgesloten met schuifdeuren of luiken. Ondanks dat in het verleden door architecten wel eens denigrerend over een 'zaadbakvormig aanhangsel' werd gesproken, valt het op dat er toch altijd veel moeite is gedaan om deze kleine ruimte van binnen en buiten te verfraaien. Van Berkum geeft aan de hand van een aantal voorbeelden de verschillende interieurelementen weer.

Doordat de serre een overgang van binnen naar buiten vormt, worden vuil en vocht gemakkelijk mee naar binnen gelopen. De vloer moet dan ook gemakkelijk schoon te houden zijn. Vaak wordt gekozen voor een harde vloer van graniet of tegels die in de zomer verkoeling geven. Maar ook houten vloeren komen voor. De plafonds werden meestal uitgevoerd in hout, soms werd stucwerk toegepast. Het koepeldak van Villa Canton is daar een mooi voorbeeld van (afb. 2).

Afb. 1: Koepelserre Villa Canton (foto M. Kruidenier/ P. Stroomberg)

Om het felste zonlicht te temperen, de ruimte een kleurrijke gloed te geven en natuurlijk vanwege de decoratieve waarde is in veel serres glas-in-lood gebruikt. In die van villa Pera in Baarn zijn drie zeer bijzondere glas-in-loodramen bewaard gebleven, ze symboliseren Geloof, Hoop en Liefde. Vanwege de hoeveelheid licht is de serre niet erg geschikt voor het ophangen van schilderijen of andere lichtgevoelige kunstwerken en door de vele raampartijen is er ook weinig plaats om iets op te hangen. De achterwanden werden veelal beschilderd of voorzien van behang en gesierd door consoles met daarop een vaas of beeldje. Bijzondere wandbehandelingen zijn nog te vinden in de oostelijke serre van Villa Welgelegen in Groenekan, waar het

interieur is uitgevoerd in cementrustieke stijl, en in Huize Den Treek in Leusden waar een met schelpen gedecoreerde ‘rotswand’ is aangebracht.

Vanaf 1850 komen kamerplanten in de mode. Planten zijn decoratief en men geloofde dat ze een gunstige invloed hadden op het klimaat in de kamer en daarmee op de fysieke gesteldheid van de mens. Ook werd er een morele betekenis aan gehecht: het was goed, leerzaam en verheffend om een stukje natuur in huis te halen. De serre was bij uitstek geschikt om er planten te houden. De palm was de meest geliefde kamerplant van de 19de eeuw. Maar ook andere groene bladplanten, zoals de ficus en de varen, waren populair. Ze stonden op piëdestals en plantentafeltjes of werden in fraaie jardinières gezet. Zelfs hanglampen konden fungeren als plantenbakken.

Afb. 2: Plafond in de serre van Villa Canton (foto S. van Berkum)

De serre werd vaak ‘luchtig’ ingericht. Rotan of rieten meubels waren daarvoor geschikt, ook omdat het materiaal niet verbleekt in de zon. In een stedelijke omgeving waren ze meer een verlengde van de huiskamer en werden wat huiselijker ingericht. Aan het eind van de 19de eeuw was het ook mode om kamers in Japanse of Moorse stijl in te richten, maar daarbij ging het vaak om decoratieve elementen als waaiers, kimono's en kamerschermen.

Het precieze gebruik van de serre is moeilijk te herleiden. Op afbeeldingen ervan zijn zelden personen te zien. Als dat wel het geval is poseren ze meestal voor een fotograaf. Architect L. Zwiers schreef in zijn boek ‘Ons Huis. Hygiëne en Geriefelijkheid’ (1924): “Wil men van een serre partij trekken op mooie dagen, dan moet zij zoo groot zijn, dat het geheele gezin er in kan zitten”. De serre was een soort zondagsruimte voor het gezin, een aan de woonkamer grenzende zitruimte.

Je kon er weinig anders dan zitten en kijken naar de tuin of naar het vertier op straat (zien en gezien worden). De ruimte had in dat laatste geval ook een sociale functie. De inrichting duidde in ieder geval op een minder formele ruimte.

Dat was zeker het geval op het stoomschip Rotterdam van de Holland-Amerika Lijn uit 1959. Op de hoogste dekken lagen de *Skyroom* en de *Sunroom*. Lichte, luchtige ruimtes, ingericht met rotan meubelen, die toen opnieuw erg in de

mode waren. Over de pergola's groeiden planten. Vanuit deze ruimtes konden passagiers zo de sportdekken op stappen. Het waren overigens de enige ruimtes aan boord waar je in vrijetijdskleding terecht kon.

Van Berkum sluit af door aan te geven dat de meeste serres nog sporen uit het verleden dragen, dat ze wel onderhoudsgevoelig zijn maar beslist ook beschouwd mogen worden als de juweeltjes van een huis.

WR

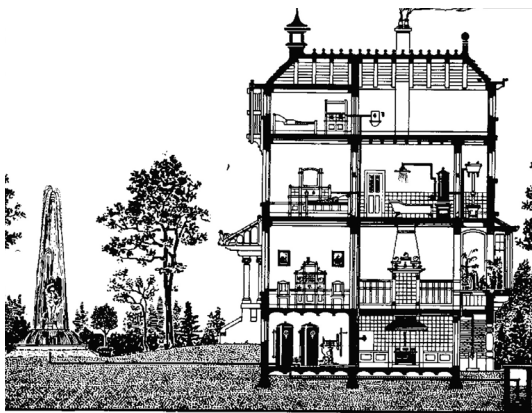
DE ONTWIKKELING VAN HET 19DE-EEUWSE HERENHUIS IN AMSTERDAM ZUID

ERIK MATTIE, ARCHITECTUURHISTORICUS

De ontwikkelingen die herenhuisen in Amsterdam tussen 1875 en 1940 meemaakten was de kern van de lezing van Erik Mattie. Ze vormde het sluitstuk van de Studiedag 'Wonen en facetten van het wonen'. De spreker heeft zich vooral geconcentreerd op de herenhuisen in Amsterdam Zuid: het wonen op stand. Aan de hand van een plattegrond analyse onderzocht hij de relatie met het gebruik van de diverse vertrekken om tot een interdisciplinaire benadering te komen.

Een van de oorzaken van de veranderingen van de indeling van de huizen was gelegen in de nivellering: er was minder personeel, dus waren er minder slaapvertrekken nodig. De nivellering was ook letterlijk te nemen. Door de mechanisatie van het huishouden (o.a. wasmachines, verwarmingsketels) verdwenen niet alleen de handen aan de tobbe, maar ook ruimtes als droogzolder, spoelhek en kolenkelder. Dit leidde tot minder bouwlagen van de huizen en later ook tot multifunctioneel gebruik van de overgebleven ruimtes. Wat bleef was de verhouding tussen stand en loze ruimte, afleesbaar in de plafonds. Hoe dichter bij een park of rivier, hoe hoger!

In de ontwikkeling van het herenhuis was in grote lijnen sprake van het oertype koopmanshuis met twee beuken (een smalle en een brede) en minimaal vier bouwlagen.

Doorsnede herenhuis begin 20ste eeuw.

De brede beuk kreeg standaard een en suite indeling. De ruimtes waren gesegregeerd: meer intiem voor de familie, meer formeel voor ontvangst en dan natuurlijk de werk- en personeelsruimtes. Wat heel opmerkelijk in de 19de eeuw verdween was de dubbele ontsluiting. In het 19de-eeuwse herenhuis kwamen personeel, leveranciers en het bezoek binnen via een en dezelfde entree, daar waar in het oertype koopmanshuis in de hoge stoep een aparte personeelsingang was opgenomen.

De spreker laat aan de hand van verschillende herenhuizen de diverse indelingen zien. Een pand in de Vossiusstraat uit 1879, architect Isaac Gosschalk, bevatte drie herenhuizen onder een gemeenschappelijke kap. Men kwam gelijkvloers binnen, passeerde op de eerste verdieping de familievertrekken en belandde dan in het formele gedeelte op de tweede verdieping, waar het mooiste uitzicht was. Daarboven waren weer familievertrekken, het slaapgedeelte, terwijl onder de kap de personeelsruimtes waren en een eenvoudige logeerkamer. Aan de Weesperzijde bouwde architect Abraham Salm in 1886 een vergelijkbare rij huizen met als bijzondere variant een tweede, separaat trappenhuis. De functiescheiding was in het dagelijks leven overigens niet altijd streng. Sommige ruimtes werden voor verschillende doeleinden benut. Een derde voorbeeld werd gevormd door een drietal projecten aan de Roemer Visscherstraat, ontworpen door Tjeerd Kuipers in 1894: een huizenreeks, de helft van een dubbele villa en een hele dubbele villa. In al deze gevallen werd de tweebeukigheid verbroken door een verkorte gang. De verkorte gang leidde tot de introductie van een bijzondere ontvangstruimte: de 'hall'. De salon bevond zich bij deze huizen aan de achterzijde. De locatie van deze ruimte hing af van het wel of niet aanwezig zijn van een fraai uitzicht. Aan de hand van een fotoserie neemt Mattie de toevoerder mee langs de vele bijzondere details in de huizen: fraaie interieurs met in de hal spitsbogen of andere architectonische 'Spielereien' waaronder monumentale schouwen.

In het Willemspark, grenzend aan het Vondelpark, werden in 1902 diverse huizen neergezet, onder andere een naar het ontwerp van de architecten J.P.F. van Rossem en W.J. Vuyk. In schijnbaar één grote villa waren drie familiehuizen ondergebracht. De middelste van de drie had een tweebeukige opzet, de twee andere een centrale plattegrond. Op grond van de tekeningen van de plattegronden werd hier waarschijnlijk de huiskamer ook als eetkamer gebruikt. Deze stond dan weer in verbinding met de salon. Er was een groot trappenhuis en op de eerste verdieping bevonden zich de slaapkamers en kinderkamers.

Een ander voorbeeld van verandering van het oertype werd getoond in een pand aan de Weesperzijde, waar in 1914 villa Quisisana, ooit ontworpen door Salm, werd verbouwd. Uit de tekeningen en plannen voor de verbouwing is op te maken wat er veranderde. Er kwam hier moderne verlichting en ook warm en koud water, hetgeen een installatie in de kelder noodzakelijk maakte. Ook

werd er een badkamer aangelegd met bad, w.c., bidet en wastafel. Op iedere verdieping kwam een w.c. en er werd een liftje aangelegd. Er was minder personeel nodig: de knecht sliep onder de trap en het vrouwelijk personeel op zolder. Nieuw was een antichambre die toegang gaf tot de salon met een 'inglenook' naar Engels voorbeeld.

Ondanks typisch Amsterdamse eigenaardigheden was duidelijk sprake van nationale en internationale kruisbestuiving, waarbij de benamingen even verschillend waren als de functies van de ruimtes. In plattegronden zijn overeenkomsten en verschillen waarneembaar. Spreker toonde diverse voorbeelden van plattegronden van Franse, Duitse, Italiaanse en Engelse grotere herenhuisen. In Frankrijk is er vaak een 'grand escalier' en veel salons. Aan de andere kant zijn er opmerkelijke overeenkomsten tussen het Nederlandse herenhuis en het Engelse 'terrace house'. In de afwerking van de ruimtes en ook in de grootte is echter meer sprake van verschillen dan van overeenkomsten.

Rond de eerste wereldoorlog komen weer andere varianten aan de orde: de mechanisatie van het huishouden en het inkrimpen van de vierkante meters leiden tot de ontwikkeling van de flatwoning en gestapelde herenhuisen. Na de Tweede Wereldoorlog kan een herenhuis of villa zelfs uit een enkele bouwlaag bestaan: de bungalow.

Variaties zullen ongetwijfeld altijd blijven bestaan en de spreker eindigt met een adagium, aangetroffen op een bouwtekening: 'Bouw uw huis naar 't u gerieft'.

AHK

Villa Quisisana 1914.

BOUWHISTORISCH PLATFORM

25 FEBRUARI 2015 RCE AMERSFOORT

BOUWSCULPTUUR, KWETSBAAR ERFGOED: ONVERWACHTE VONDSTEN IN GEBOUW EN BODEM

BOUWHISTORISCHE VONDSTEN IN DE SINT-MAARTENSKERK ZALTBOMMEL

*KAREL EMMENS, ZELFSTANDIG BOUWHISTORISCH
ONDERZOEKER IN ZALTBOMMEL*

Over de Sint-Maartenskerk in Zaltbommel zal binnen afzienbare tijd een publicatie door Karel Emmens verschijnen. In het kader van het thema ‘Kwetsbaar erfgoed’ presenteert hij een interessant deelonderzoek, namelijk de houtconstructies van het dak van het koor (1395/96, d) en de kleine naaldspits op de traptoren van het koor (1397, d). De torenconstructie is een van de oudste voorbeelden in ons land en wijkt af van de bekende uit de 15de en 16de eeuw. De beide bouwsels lijken aan het begin van de ontwikkeling van veel voorkomende constructies te staan. Daarover is nog vrij weinig bekend en de spreker signaleert dat er meer aandacht aan deze bijzondere constructies zou moeten worden gegeven. Om verdubbeling van teksten te voorkomen wordt verwezen naar Emmens artikel in deze Nieuwsbrief waarin dit onderwerp uitvoerig wordt toegelicht.

ES

BRUG EN POORT VAN KASTEEL VREDENBURG TE UTRECHT *FRANS KIPP, BOUWHISTORICUS GEMEENTE UTRECHT*

Ten behoeve van de reconstructie van Vredenburg als plein, van de winkelomgeving daaromheen en het terugbrengen van het water in de Utrechtse stadsgracht vinden er in het betreffende gebied ingrijpende veranderingen plaats. Daarvoor moesten de nog niet opgegraven resten van het oude kasteel Vredenburg plaatsmaken. Deze dwangburcht werd in opdracht van Karel V in korte tijd in 1528 gebouwd ter plekke van het middeleeuwse Johannieterklooster. De dicht bij de Catharijnepoort gelegen kloosterkerk zelf moest toen plaats maken, maar veel van de andere gebouwen van het klooster werden binnen de massieve vestingwerken van de nieuwe burcht opgenomen. Bij de bouw van deze forse burcht moest in korte tijd een enorme hoeveelheid baksteen verwerkt worden. Op illustratieve en onnavolgbare wijze liet Frans

een visualisatie van de bouw zien, maar ook van de sloop. Al in 1577 werd de burcht geslecht, op de westelijke delen na die bleven als deel van de stadsmuur. Die zichtbare delen werden uiteindelijk in 1882 gesloopt en de rest in 1912. Onder het maaiveld bleef echter veel bewaard, zoals al bleek bij de bouw van het muziekcentrum in 1973-1979 en recentelijk opnieuw.

In 2007 had de gemeenteraad besloten dat er niet meer verder gesloopt zou worden. Daarbij was echter

niet op een - klaarblijkelijk noodzakelijke - vijftien meter diepe parkeergarage gerekend. Vandaar dat archeologen in 2014 begonnen met de onttakeling van het zuidwestbastion met zeven meter dikke muren. In dit proces bleek dat men bij de bouw in 1528 alles al had gebruikt wat voorhanden was, variërend van resten van oudere kastelen elders uit de provincie om als fundament te dienen, tot baksteen van allerlei soorten en formaten aan toe. Daarnaast bleek dat er bij de sloop in 1577 delen van de gehate dwangburcht in de gracht waren gegooid. Deze kon men herleiden tot het oorspronkelijke gebouw, waaronder de opmerkelijke vondst van delen van de zuilen uit het wapen van Karel V en fragmenten van een beeld dat boven de zuidpoort had gestaan.

Naast het steenachtige materiaal kwam ook de constructie van de houten brug over de gracht aan het licht. Die brug bestond in feite uit een vijftal houten liggers, bestaande uit op de bodem van de gracht gelegen liggers, rustend op ingeheide en aangepunte palen. De palen en de ligger waren met pen en gat verbonden en voorzien van telmerken. Daarbij stelde zich de, vooralsnog onopgeloste, vraag hoe die palen zo nauwkeurig konden worden geheid, dat de ligger met gaten er zo precies op paste. Aan beide uiteinden van de liggers lag een dwarsbalk met schuin geplaatste palen en net voor de toegang maakte de brug een knik. Via de 3D reconstructies van Daan Claessen kon Frans ons uiteindelijk een imposante driedimensionale reconstructie van de brug presenteren. De opgraving van de restanten van de burcht had eigenlijk niet moeten plaatsvinden, maar toen het toch gebeurde bleek hoeveel informatie er over de bouw nog in de bodem begraven zat.

Onderdelen van de houten brug die tijdens de opgravingen werden aangetroffen. (foto gemeente Utrecht)

BEELDHOUWERK VAN DE SINT-JAN IN DEN BOSCH EN HET BELANG VAN LAPIDARIA *RONALD GLAUDEMANS*

De spreker ‘heeft wat’ met dit kerkgebouw, volgens eigen zeggen. Hij is er om de hoek geboren, hij is er gedoopt, getrouwd en als kind wilde hij al architect van de Sint-Jan worden.

Glaudemans is al ruim elf jaar professioneel betrokken bij de restauratie en documentatie van de Bossche kathedraal. Naast verscheidene publicaties hierover heeft dit bij de spreker geleid tot een bijzondere interesse in de bouwsculptuur van de Sint-Jan.

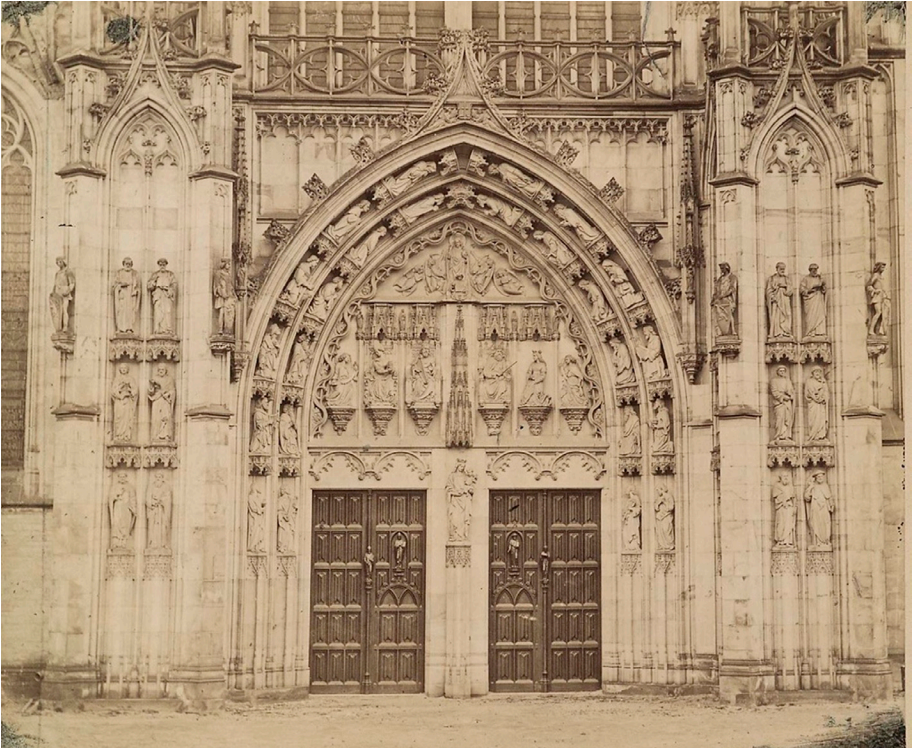
De geschiedenis van het gebouw is zelfs niet goed te ontcijferen zonder de bouwsculptuur daarbij te betrekken, en als beheerder van deze sculpturen is de spreker als geen ander in de gelegenheid om deze uitgebreid te bestuderen. Hierbij konden veel verrassende en nieuwe conclusies getrokken worden met betrekking tot historische sculptuur die tijdens restauraties werd vervangen of hergebruikt.

Het huidige lapidarium van de Sint-Janskathedraal heeft slechts een beperkte toeristische functie. Zonder een duidelijke uitleg van een deskundige gids, is het tentoongestelde voor de bezoeker vaak niet meer dan een verzameling losse stenen. Dat komt tot uiting in een bescheiden bezoekersaantal per jaar van ongeveer 3000 mensen, afgezet tegen de 1,5 miljoen bezoekers voor de kathedraal zelf.

Veel van de originele sculptuur op en in de Sint-Jan is vervangen door kopieën of afgietsels. Van sommige beeldhouwwerken bestaat zelfs alleen nog maar de kopie en is het origineel geheel verloren gegaan. In combinatie met het uitstekende restauratie-archief valt daarom veel te leren van deze modernere sculptuur, ook al gaat het hier ‘slechts’ om kopieën. Momenteel is men bezig met het maken van een inventaris van dit archief en van alle bouwfragmenten. Enkele praktijkvoorbeelden maken het belang van deze collectie duidelijk. Van de vele originele sculpturen die door kopieën vervangen zijn, is het origineel alleen in de bouwloods nog te bekijken of te onderzoeken. Zo komt de bezoeker dichtbij de middeleeuwse sculpturen dan dat bij de kathedraal ooit mogelijk zou zijn.

Van de verschillende sculpturen waarvan het origineel niet meer aanwezig is of slechts in zeer aangetaste staat is overgeleverd, leren oude afgietsels of replica’s ons veel over het originele uiterlijk van deze beeldhouwwerken.

Aan de hand van een voorbeeld van een driekoningen-reliëf maakt de spreker duidelijk hoe complex deze materie soms kan zijn. Van dit reliëf zijn rond 1870 afgietsels gemaakt, waarna de originelen zijn weggegooid en vervangen door replica’s. De afgietsels werden in de bouwloods bewaard. Rond 1921 waren de replica’s dusdanig aangetast, dat ook zij inmiddels aan vervanging toe

Het noordportaal op een 19de-eeuwse foto, na de vervanging van de originele sculptuur. (foto Stadsarchief Den Bosch)

waren. Voor deze vervangende sculptuur zijn vervolgens de afgietsels uit 1870 geraadpleegd die nog wel aanwezig waren, waarna op enig moment ook de afgietsels uit 1870 verloren zijn gegaan. Hieruit blijkt dus dat zelfs een replica uit 1921, aan de hand van een afgietsel uit 1870, waardevolle informatie over een origineel middeleeuws beeldhouwwerk kan bevatten. Dit is natuurlijk alleen aantoonbaar dankzij gedegen onderzoek in de restauratie-archieven.

Ook zijn verschillende originelen of zelfs afgietsels alleen nog bekend van fotomateriaal. Glaudemans haalt een voorbeeld aan van enkele afgietsels die in 1967 te zien zijn geweest op de grote Jeroen Bosch-tentoonstelling, en die vervolgens spoorloos zijn verdwenen, mogelijk vernietigd.

Van enkele verdwenen beelden is de huidige locatie wel bekend. Zo staan er enkele sculpturen van de Sint-Jan in het depot van het Noordbrabants museum in Den Bosch, welke volgens Glaudemans eigenlijk in de bouwloods behoren te staan. Ook zijn er fragmenten in het depot van de Rijksdienst aanwezig.

Van enkele belangrijke onderdelen van de kathedraal, zoals het noordportaal waarvan de originele bouwsculptuur rond 1860/'70 geheel werd vervangen, zijn

slechts enkele fragmenten bewaard gebleven. Een gedegen inventarisatie van bouwfragmenten die buiten de bouwloods in Den Bosch worden bewaard, zou hier mogelijk nog voor enkele aanvullingen kunnen zorgen.

Den Bosch neemt zelf ook zijn verantwoordelijkheid betreffende de juiste locatie. Zo bleek een sculptuur die in de bouwloods werd bewaard helemaal niet van de Sint-Jan afkomstig te zijn, maar van de Utrechtse Domkerk. Hier werd de hand direct in eigen boezem gestoken; dit beeld gaat binnenkort terug naar Utrecht.

De spreker wijst er ook op dat er zich momenteel ook nog wel degelijk veel origineel beeldhouwwerk op de Sint-Jan zelf bevindt. Hij is begonnen met een uitgebreide beschrijving en inventarisatie van de nog aanwezige luchtboogbeelden, iets wat tot zijn eigen verrassing tot nu toe eigenlijk nog nooit was gebeurd. Hier zit nog veel origineel werk tussen, hoewel niet altijd op de oorspronkelijke locatie.

Glaudemans sluit af met een kort overzicht van alle nieuwe plannen die er momenteel zijn voor een nieuw bezoekerscentrum rond de Sint-Jan. Zo zijn er ideeën voor een nieuwe ‘experience’ met een uitschuifbare lift en sprekende luchtboogbeelden, alles vormgegeven door experts van de Efteling. De spreker juicht verbeterde publiekspresentaties uiteraard van harte toe, maar deze dienen niet ten koste te gaan van de collectie. In het nieuwe plan is namelijk inbegrepen dat een groot gedeelte van het bouwloods-depot zal moeten wijken, en zal worden opgeslagen in een depot op een industrieterrein. Volgens Ronald is de kracht van de Bossche collectie nu juist dat zij integraal bij elkaar blijft; dat ze te bezichtigen is voor het publiek en wel op de locatie waarvoor zij - soms vele eeuwen geleden - werd geschapen.

JN

MONOGRAFIE OVER BOUWSCULPTUUR EN BOUWGESCHIEDENIS VAN DE SINT-MAARTENSKERK IN DOORN *GERARD VAN WEZEL, SPECIALIST BOUWHISTORIE EN BOUWSCULPTUUR BIJ DE RCE*

De Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) werkt aan een korte reeks publicaties over bouwsculptuur die in samenwerking met externen tot stand komt. Een van deze publicaties gaat over de Sint-Maartenkerk te Doorn. Voordat het eerste exemplaar aan dhr. H. Nijhof, wethouder van Doorn, werd overhandigd, nam de spreker ons mee in een verhaal over de totstandkoming van deze publicatie.

PUBLICATIE OVER DE MAARTENSKERK TE DOORN

Het uitgangspunt van deze publicatie vormde de vondst in 1996 van natuurstenen fragmenten van gepolychromeerde sculptuur in de Maartenskerk te Doorn. Deze fragmenten werden aangetroffen onder de torenvloer. Maar niet alleen was de vondst op zich de aanleiding, ook de recent ontstane problematiek met betrekking tot reconstructie en conservering speelde een belangrijke rol.

VELE FRAGMENTEN

De vele fragmenten bleken onderdeel te zijn van een monumentaal architectonisch monument, de zgn. kleinarchitectuur. De afmetingen van de fragmenten liepen sterk uiteen. Van zeer klein tot aanzienlijke grootte. De fragmenten bleken afkomstig te zijn van panelen met halffiguren tegen een architectonische achtergrond. Van twee van deze panelen waren de fragmenten van dusdanige grootte dat ze waren te herkennen als de scene met de Judaskus en als Veronica met de zweetdoek. Men ging aan het werk om de vele fragmenten samen te voegen. Om een indruk te krijgen van de oorspronkelijke plaats van de fragmenten binnen het geheel van het monument, werden deze op houten panelen gerangschikt en bevestigd.

Deze houten panelen met gerangschikte fragmenten zijn in 2000 in speciaal ontworpen vitrines ten toon gesteld in de sacristie van de Maartenskerk. Vanwege een geplande herinrichting moesten de vitrines in 2011 elders worden ondergebracht.

ZOUTUITBLOEI

Er was nog een reden om de fragmenten elders onder te brengen. Er werd zoutuitbloei geconstateerd die de polychromie en de natuursteen aantastte. De fragmenten werden daarom overgebracht naar het laboratorium van de RCE, waar na langdurig en intensief onderzoek de oorzaak van de zoutuitbloei kon worden opgespoord. Hierna zijn over een periode van twee jaar de fragmenten gemonitord en door een team van specialisten uitvoerig onderzocht. In de begintijd van de vondst is geen wetenschappelijk onderzoek verricht. Dat werd pas gedaan in 2009 en daarna. Ondanks het uitvoerige onderzoeksrapport van 2009 bleven vele vragen onbeantwoord, zoals: hoe zag het monument er uit, valt er meer te zeggen over de iconografie en wat is de context van het monument?

HISTORISCHE WAARDE

Kennis van de context waarbinnen het monument functioneerde is belangrijk om de fragmenten te kunnen interpreteren. Verschillende onderzoeken leverden een bijdrage over de kennis van de context. Zoals archeologisch onderzoek, bouw- en kunsthistorisch onderzoek, maar ook onderzoek naar de natuursteensoort en afwerking. Alle sporen die uit deze onderzoeken zichtbaar werden, geven samen een beeld hoe het monument er mogelijk uitzag. Een beeld van uitzonderlijke hoge en unieke kwaliteit dat inzicht geeft

in de overgang van laat middeleeuwse of gotische, naar vroeg renaissance beeldhouwwerk in de Nederlanden. Het bleek een zeer vroeg voorbeeld van Italiaanse invloed op de Noordelijke beeldhouwkunst en kleinarchitectuur.

RECONSTRUCTIE

De spreker heeft een bijdrage aan het onderzoek geleverd. Deze bestond uit een poging om tot een reconstructie te komen van het monument. Op basis van de fragmenten zelf, zoals aanzetten van profileringen en detaillering, kon vastgesteld worden dat alle fragmenten deel uitmaakten van één architectonisch concept, bestaande uit drie geledingen van vier traveeën breed. Ook gaven de fragmenten informatie over de plaats in de kerk. De al eerder genoemde voorstelling van de Judaskus sluit uit dat dit monument een onderdeel uitmaakte van het altaar. Bij bouwhistorisch onderzoek in de kerk zijn geen sporen van een doksaal aangetroffen en de gevonden fundering van het altaar is te klein voor het monument. De op de fragmenten waargenomen geschilderde schaduw sluit nagenoeg uit dat het monument aan de zuidzijde heeft gestaan. Als mogelijke plaats in het koor blijft dan alleen de noordkant over.

Al is het monument nu verre van compleet, de fragmenten blijken bij nader

Reconstructie van de plaats van de fragmenten in het monument op basis van profileringen en details. (foto G. van Wezel)

inzien voldoende iconografisch houvast te bieden voor een voorzichtige interpretatie van het hele monument als een zogenaamde Gregoriusmis.

De fragmenten hebben niet alleen een artistieke kwaliteit, maar vertegenwoordigen een belangrijke cultuurhistorische waarde. De fragmenten hebben een relatie met de religieuze veranderingen in de 16de eeuw. Roomse symbolen kwamen door de Reformatie onder vuur te liggen en moesten het ontgelden en materiaal uit afbraak werd aangewend voor reparatie van vervallen kerken en pastorieën. Deze vorm van 'hergebruik' paste bij het advies van de Gelderse synode van 1595.

Tot slot geeft de spreker aan dat zonder de inzet van multidisciplinair onderzoek door vele vakspecialisten deze publicatie niet tot stand zou zijn gekomen.

WVR

ICONOGRAFIE EN KUNSTHISTORISCH BELANG VAN DE VONDSTEN UIT DOORN

*JEROEN STUMPEL, HOOGLERAAR KUNSTGESCHIEDENIS
UNIVERSITEIT UTRECHT*

Hoe overleven materialen de tijd? Is de tijd een zeef, laat de tijd dingen door? Dit waren de vragen die gesteld werden aan het begin van de lezing door Jeroen Stumpel. De leer van de tafonomie analyseert hoe informatie gezeefd en bewaard wordt, hoe deze te laten overleven en vervolgens te interpreteren.

Ter inleiding op zijn beschouwing over de 'Doornse fragmenten', al beschreven in de eerdere lezing door Gerard van Wezel, liet de spreker een paar voorbeelden zien. Het betrof zaken die ooit (bewezen) bestonden en door de materiaal keuze niet meer te zien zijn of zullen zijn. Zo was er ooit een sculptuur in sneeuw van de hand van Michelangelo, waar niets van rest dan een beschrijving. Of wat te denken van een recente expositie zandsculpturen in Groningen, ernstig beschadigd door een aardbeving. Of een voorstelling van het eigen gezicht in bevroren bloed - de kunstenaar Marc Quinn is nog niet overleden, het is geen dodenmasker - dat voor zijn overleving afhangt van een adequaat gekoelde omgeving? Robuuster materiaal heeft uiteraard een betere overlevingskans, zoals brons. Hoewel het voortbestaan van de 'wagenmenner van Delphi' slechts aan een aardbeving te danken is en dat van de 'bronzen van Riace' aan een verdrinking in zee. Want bronzen beelden kunnen ook op andere manieren verdwijnen, zoals het enige bronzen beeld ooit gemaakt door Michelangelo - van paus Julius II - dat in de smeltovens zijn einde vond. Schilderingen kunnen weer blootstaan aan andere bedreigingen, zoals vernietiging in de oorlog of doodgewoon diefstal. Ook beelden van bestendige

materialen kunnen gevaar lopen - zoals in oorlogstijden - maar het beroemde marmeren beeld 'de Brugse Madonna' van Michelangelo kon bijtijds fysiek in veiligheid gebracht worden, waarschijnlijk dankzij zijn bescheiden afmetingen. In het algemeen heeft de schilderkunst het er iets beter vanaf afgebracht dan de grotere, monumentale sculptuur. Ook zijn houten panelen puur materieel gezien kwetsbaarder dan sculpturen van steen.

Wie maakte wat en voor wie? Er is niet veel bekend over de beeldcultuur in de Noordelijke regio. Veel beeldhouwwerk en decoratie is vernietigd tijdens de Beeldenstorm (1566) en de zogenaamde kerkzuivering maakte het noodzakelijk dat beelden met de voeten getreden werden en daardoor 'vernederd'. Dat is de oorzaak dat er weinig intact materiaal is overgebleven.

In Doorn is het niet anders gegaan. De restanten die werden aangetroffen in het fundament van de toren van de Sint-Maartenskerk waren opzettelijk hier gedeponneerd, ongetwijfeld als blijk van verachting. Er bestond geen documentatie over de fragmenten en wie het maakte zal voor altijd duister blijven. Ook is niet meer te achterhalen waartoe ze dienden of waarvan de gevonden resten een onderdeel vormden. De oorspronkelijke locatie in de kerk is moeilijk te bepalen, om van de iconografie maar te zwijgen. Toch zijn er details herkenbaar gebleven.

In een van de prachtig gedetailleerd uitgevoerde en gepolychromeerde fragmenten zijn de figuren van Judas en Christus te herkennen. Judas laat zich determineren door zijn rode haar en houdt een geldbuidel in zijn hand. Hij wendt zijn - beschadigde - gezicht naar Christus voor de befaamde verraderskus. De figuur van Christus - met een even ernstig gemaltraitiseerd gelaat - is gekluisterd met touwen rond zijn bovenlichaam. De voorstelling is afgegrensd door architectuur in de vorm van zuilen.

Een andere van de gevonden fragmenten toont een rijk geklede vrouw die een doek ophoudt. Het lijkt geen twijfel dat het hier Veronica betreft met de zweetdoek, waarbij de afbeelding van het gezicht van Christus praktisch onherkenbaar is gemaakt door bewerking met een beitel. Het gewaad van de vrouw heeft dubbele mouwen met een prachtige (parel?-)rand garnering, waarbij de steen bijna textiel lijkt.

Een enigszins raadselachtig derde fragment toont een vrouwenfiguur, te oordelen aan haar kostuum, met een schort voor. Zij houdt in haar linkerhand een greep of handvat van een - deels door beschadiging verdwenen - voorwerp waarvan de betekenis volstrekt duister is. Geen van de aanwezigen kon Stumpel met suggesties verder op weg helpen.

De spreker filosofeerde over de aard van het complete geheel. Opvallend is de fijne gedetailleerdheid bij alle fragmenten en de restanten van polychromie. Is het misschien een doksaal geweest? Daartegen pleit dat er geen duidelijke

Fragment van de restanten uit de St.-Maartenskerk in Doorn: Judas geeft Christus de verraderskus.

hiërarchie is te ontdekken. Uit de andere gevonden resten blijkt dat er een reeks gelijke elementen moet zijn geweest, een lineair ensemble, met scènes tussen architecturale elementen. Er dringt zich een vergelijking op met een schilderij van een anonieme meester waarop de aanbidding van Christus in het huis van Gregorius is afgebeeld en waarbij op een van de zijwanden ook een aantal analoge afbeeldingen zijn geplaatst. De Judaskus en de zweetdoek komen hier voor. Bij de gevonden fragmenten in Doorn heeft natuurlijk het sacramentsdeel het meest geleden onder de drift van de vernielers. Het is te hopen dat nader onderzoek van de restanten nog meer aan het licht zal brengen over de iconografie en hun onderlinge samenhang.

AHK

VOOR DE DATUMS VAN DE KOMENDE PLATFORMS,
KIJK OP
WWW.BOUWHISTORIE.NL

IN MEMORIAM

COEN L. TEMMINCK GROLL (1925-2015)

Het leek wel een Van der Monde-lezing die zaterdagochtend 21 februari 2015 toen de Utrechtse St.-Pieterskerk zich vulde met veel meer dan het gebruikelijke aantal mensen. Het was echter geen lezing die zo velen op de been bracht, maar de uitvaartdienst voor Coenraad Liebrecht Temminck Groll. Voor hem en zijn familie was de Pieterskerk de uitgelezen plaats daartoe. Niet alleen had hij de restauratie ervan in 1968-1970 voltooid, maar ook was hij er in 1953 getrouwd en vierde hij hier in 1993 zijn veertigjarig huwelijksfeest. Ook nam hij in deze kerk in 2007 het eerste exemplaar van de *Inleiding in de bouwhistorie* in ontvangst (afb. 1).

Afb. 1: Aanbieding van het eerste exemplaar van de *Inleiding in de Bouwhistorie* door Jan van Niekerk aan Coen Temminck Groll.

De vele aanwezigen die zonder uitzondering in het verleden door hem geïnspireerd waren, kwamen om de afsluiting van een bijzonder rijk leven te gedenken en het leven zelf te vieren. Drie sprekers memoreerden de drie belangrijkste perioden uit zijn leven; Frans Brugman sprak over zijn Overzeese interessen, Frans Kipp over zijn Utrechtse periode en zijn schoonzoon Cor Bouwstra over zijn Delftse periode. Het geheel werd omlijst door cellospel van een andere leerling: Egbert Hoogenberk.

Coens wieg stond in 1925 in Amsterdam. In die stad sloot hij in 1942 de HBS af en hoewel zijn interesse naar de wiskunde uitging, kwam volgens eigen zeggen een omkeer toen hij exact op 5 juni 1946 om 5 uur op de Grote Mark te Brussel besloot bouwkunde te gaan studeren aan de Technische Hogeschool te Delft. De laatste jaren voor zijn afstuderen in 1953 werkte hij als studentassistent bij prof. E.H. ter Kuile. Na vervolgens enkele jaren een functie bij de Rijksdienst voor de Monumentenzorg (RdMz) te hebben vervuld, werkte hij van 1957 tot 1964 als architect bij de afdeling Monumentenzorg van de Dienst Openbare Werken te Utrecht. Daar kreeg zijn proefschrift over *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht* gestalte, waarop hij in 1963 cum laude bij Ter Kuile promoveerde. Het boek kende een voor die tijd niet ongebruikelijk ingewikkelde indelingssystematiek. In het exemplaar dat ik van de openbare bibliotheek kon lenen, waren bij het inbinden de schutbladen met de legenda verwijderd, hetgeen het lezen aanzienlijk bemoeilijkte. Een ingenieur die promoveerde, dat was in die tijd nog veel ongebruikelijker dan nu en werd door enkelen met lichte afgunst bekeken. Vanaf 1964 werkte Coen weer bij de RdMz en vanaf 1968 als wetenschappelijk hoofdmedewerker aan het Kunsthistorisch instituut te Utrecht. Dat instituut aan de Drift restaureerde hij in die periode als één van de eerste opdrachten van zijn in 1968 opgerichte architectenbureau. Op het instituut werkte hij met M.D. Ozinga wiens geïllustreerde beschrijving van Curaçao in 1959 verscheen, en die hem voor Nederland Overzee interesseerde. Uiteindelijk publiceerde Coen in 1973 zijn boek over *De architectuur van Suriname 1667-1930*.

Inmiddels was in 1967 in Delft een werkgroep restauratie opgericht ten behoeve van de specialisatie tot restauratiearchitect. Die werkgroep werd in 1971 officieel goedgekeurd en toen er een leerstoel in het vooruitzicht kwam, bleek er nota bene een geschikte in Delft gepromoveerde kandidaat. Op 4 april 1973 sprak Coen zijn inaugurele rede uit als hoogleraar in het architectonische ontwerpen (restauratie) in de Nieuwe Kerk te Delft onder de titel: *Een introductie in de restauratie*. Aan het slot daarvan zegt hij 'Men moest destijds altijd wat lachen om dat minuscule groepje studenten, waaronder ikzelf, dat zo met nadruk voorzichtig wilde zijn met het eerder gemaakte'. En het moet gezegd worden, als 'monumentenman met vlinderdas' was en bleef hij een vreemde eend in de bijt van het door het modernisme gedomineerde huis bouwkunde met hoogleraren als Bakema, Hertzberger en Van Eyck. Maar Coen verzamelde een Gideonsbende om zich heen met mensen als Frits van Aart, Henk Zantkuijl, Evert Jan Nusselder, Hubert Jan Henket en een groeiend aantal studenten restauratiekunde. Onder zijn hoede verschenen in

de serie monografieën van de werkgroep restauratie als eerste deel *Kasteel Nederhemert: een oriëntatie op de bouwgeschiedenis* door Jan Kamphuis (1985) en daarna *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis* van Michael Newton (1987).

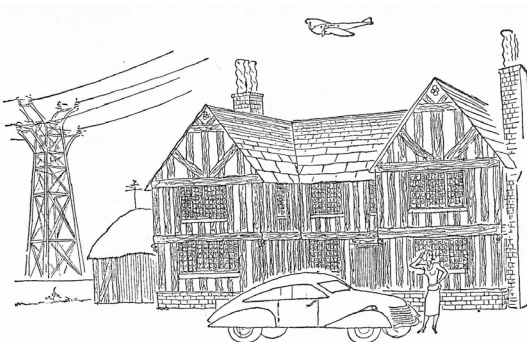
Uit alle universiteiten in het land kwamen studenten toegestroomd om het door hem gegeven bijvak restauratie te volgen. Zelf moest ik als student kunstgeschiedenis praten als Brugman om vrijstelling voor tekenwerk te krijgen vanwege mijn afstudeerproject voor de HTS over het laatgotische Adamanshuis in Zutphen.

Teruglezend in het dictaat *Algemene uitgangspunten bij het restaureren* (1979) blijkt eens te meer hoe rijk en gedegen dit werk is, met voorbeelden uit heel Europa, waaronder de toentertijd veelbesproken restauratie van het kasteel van Bensberg tot raadhuis. Grote kennis en vakbekwaamheid sprak uit al zijn colleges, waarin altijd wel iets humoristisch voorkwam, niet zelden met een afbeelding van Osbert Lancaster (afb. 2). Als er een auto op een dia voorkwam, dan kon hij die tot op het jaar nauwkeurig dateren. Zijn voorliefde voor auto's sloeg een smalle brug met de andere hoogleraar-architecten voor wie auto's vooral een uiting van modernisme waren. Naast een stroom aan publicaties en boekbesprekingen begeleidde hij een honderdtal afstudeerders van de sectie restauratie en wel evenzoveel bijvakstudenten. Tevens speelde hij een rol bij de promoties van diverse andere studenten, zoals Fabienne Hellendoorn (1980) en Frans Brugman (1995) beide met onderwerpen uit de West en Egbert Hoogenberk (1980), Rudger Smook (1984) en Frits van Voorden (1984) die promoveerden op stedenbouwkundige onderwerpen.

In 1986 kwam er op 61-jarige leeftijd een einde aan zijn hoogleraarschap in Delft met het afscheidscollege *Doorgaan met de toekomst*. Datzelfde jaar verscheen een liber amicorum onder de titel *De stenen droom* en enkele jaren later in 1990 een tweede vriendenalbum met focus op *Dutch Caribbean: Building up the future from the past*. Beide een niet gering teken dat de mensenmens Coen school had gemaakt. Voor Delft was zijn vertrek in zekere zin het begin van het einde van de afdeling restauratie. Zijn opvolger Frits van Voorden sprak in 1987 zijn inaugurale rede *Het einde van de restauratie-koorts* uit waarin hij aandacht had voor de Jongere Bouwkunst, maar het taakveld ook verbreedde naar zijn eigen specialisme: de stedenbouw. Met de veranderende bouwopgave werd het belang voor een eigen opleiding restauratiearchitecten geringer geacht. Na Van Voordens vroegtijdig overlijden in 2001 bleef het enkele jaren rustig in Delft waarna Jo Coenen als nazaat van Coen bij zijn aantreden in 2006 het vakgebied flink opschudde. In zijn rede *De Kunst van het versmelten* stelde hij met zoveel woorden dat alle architecten gebouwen zouden moeten kunnen restaureren en wel door 'research by design'. De afdeling restauratie werd RMIT, waarbij de laatste drie letters staan voor Modificatie, Interventie en Transformatie. Het versmelten van het oude en nieuwe kwam centraal te staan. De geest van deze ontwikkeling waart nu nog in Delft rond.

Voor Coen was zijn afscheid in Delft echter geen einde, maar eerder een nieuw begin, een vierde periode. Zo werd hij in 1988 bijzonder hoogleraar restauratie-conservatie van gebouwen bij de Universiteit van Amsterdam en

vervulde deze taak nog tot 1999. In zijn afscheidsrede aldaar onder de titel *Materie en Abstractie* brak hij een lans voor een breder cultuurhistorisch besef. Hij bleef de restauratiearchitect zien als de dirigent van de restauratie met aan elkaar complementair zijnde kunsthistorische en architectonische kennis. Dit illustreerde hij aan de hand van de Amsterdamse Agnietenkapel waarin zijn afscheidsrede plaatsvond. Datzelfde jaar, nu in het andere gebouw van de universiteit, de Lutherse kerk, sprak hij als erelid de feestrede uit van het honderdjarig bestaan van

Afb. 2: Tekening van Stockbrokers Tudor met bijpassende auto door Osbert Lancaster in *Van zuil tot Deurpost*

de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond (KNOB), waar hij opnieuw hamerde op kennis van kunstgeschiedenis en geschiedenis ‘... met zorgvuldig bouwhistorisch en archeologisch onderzoek, omwille van het redden, het bewaren en waar wenselijk restaureren van wat we waardevol vinden. Niet als luxe, maar als essentieel deel van het leven’. Dit was voor een deel een echo van zijn openingsvoordracht die hij in 1992 had gehouden bij een studiemiddag van de KNOB over bouwhistorisch onderzoek, niet lang na de oprichting van de SBN. Hierin gaf hij op brede en erudiete wijze aan waaruit bouwhistorisch onderzoek hoorde te bestaan opdat ze ‘.. het weerwerk onderbouwen, dat tegen het gemakkelijke oppervlakkige historische sausje – wat zoveel oude plekken bedreigt of al heeft bedorven, maar het politieke geweten sust – moet worden geboden! Later geven ze ons gelijk’.

Al deze zaken weerhielden hem niet van zijn andere missie, die van Nederland Overzee. Daar hadden we het wel eens over bij het kopieerapparaat in de garderobe van de RdMz te Zeist, waar ik voor *Monumenten in Nederland* kopieerde en hij voor wat zijn laatste belangrijke werk zou worden: *The Dutch Overseas: Architectural Survey: Mutual heritage of four Centuries in three Continents*. Bij de presentatie in 2002 was de – inmiddels door restauratie verdwenen – David Roëll-zaal in het Rijksmuseum afgeladen vol. Achter mij werd door oud-studenten gesproken over de eilanden in de West en de enerverende landing op het vliegveld van Saba. Het imposante boek zal mede debet zijn geweest aan de monumentenprijs van het Prins Bernhard Cultuurfonds die hem in 2008 ten deel viel.

Een groot deel van het publiek uit 2002 was ook op de sombere februaridag in 2015 aanwezig met vele anderen die hem de laatste eer wilden bewijzen. Een erudiete, geïnteresseerde en inspirerende man is heengegaan, maar hij liet een hele kerk vol mensen achter met warme gedachten aan hem.

RONALD STENVERT

HOUTEN WIGJES IN HOUTCONSTRUCTIES

EDWIN ORSEL, BOUWHISTORICUS ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN (ELO)

Het kleinste detail kan van belang zijn bij bouwhistorisch onderzoek. Dit artikel gaat over een zo'n klein detail, namelijk een miniem houten wigje. Bij verbindingen in Leidse 18de-eeuwse grenenhouten kapconstructies is bij bouwhistorisch onderzoek een enkele maal een klein ovaal houten wigje aangetroffen. De auteur wil met dit artikel het fenomeen van het houten wigje onder de aandacht brengen en een mogelijke verklaring aandragen.

HOOGLANDSEKERKGRACHT 21

Een eerste voorbeeld van houten wigjes werd aangetroffen bij bouwhistorisch onderzoek van het pand Hooglandsekerkgracht 21.¹ Dit pand bestaat uit

Afb. 1: Wigjes onder de houten nagels in de dekbalk van Hooglandsekerkgracht 21 uit 1737. (foto ELO, Edwin Orsel)

¹ Zie dossier Hooglandsekerkgracht 21 in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en omstreken.

twee parallelle dwarshuizen, waarvan het voorste dwarshuis een kapconstructie uit 1737 heeft. De voorgevel werd ontworpen door de Leidse meestertimmerman Gerard van der Laan en hij was vermoedelijk ook verantwoordelijk voor de kapconstructie.² Deze kapconstructie bestaat uit twee grenenhouten stapelspanten, opgebouwd uit een dekbalkspant en daarop een driehoekspant. Bij het onderzoek van de spantconstructies viel het oog op twee kleine houten wigjes (afb. 1). Bij naspeuringen werd nog een derde wigje ontdekt. Het ovale wigje lijkt ingeslagen in de zijkant van de dekbalk en bevindt zich in het balkoppervlak tussen de aansluiting van de pen-en-gatverbinding van dekbalk en korbeel en de houten nagel van deze verbinding. De ovale wigjes zijn in de nerf van de balk gedreven, zodat de nerf iets open is gespleten. De reden voor de aanwezigheid van deze wigjes was onduidelijk. Het zou bijvoorbeeld kunnen dat de wigjes iets moesten afklemmen of dat met een soort van houten nageltjes iets bevestigd was geweest op de dekbalk. Maar bij een bevestiging is een wigvorm niet nodig, maar eerder een soort nageltje. Een dergelijk houten vierkant tot rond nageltje is ook aangetroffen in de grenenhouten kapconstructie van Stille Mare 4 uit 1830 (afb. 2). Dit is echter duidelijk een ander type.

BREESTRAAT 19

Nadat in Hooglandsekerkgracht 21 ovale houten wigjes voor het eerst gesignaleerd waren, werd toevallig al snel een tweede voorbeeld gevonden in de kapconstructie van Breestraat 19.³ Dit samengestelde huis heeft op het voorhuis een kapconstructie uit 1791. De kapconstructie van de linkerbeuk, waarin de wigjes zijn aangetroffen, bestaat uit grenenhouten stapelspanten, opgebouwd uit dekbalkspanten en driehoekspanten. In de kapconstructies werden twee ovale houten wigjes aangetroffen. Deze bevinden zich in het balkoppervlak van een dekbalk: één tussen de houten nagel en de pen-en-gatverbinding tussen dekbalk en korbeel, de ander tussen de houten nagel en de pen-en-gatverbinding tussen dekbalk en spantbeen (afb. 3).

Afb. 2: Pennetje in het spantbeen van Stille Mare 4 uit 1830. (foto ELO, Edwin Orsel)

² Dröge, J.F. (red.), *Architectuur & Monumentengids Leiden*, Leiden 1996, p.138.

³ Zie dossier Breestraat 19 in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en omstreken.

Afb. 3: Wigje onder een houten nagel in de dekbalk van Breestraat 19 uit 1791. (foto ELO, Edwin Orsel)

BREESTRAAT 49

Een derde voorbeeld van ovale houten wigjes bevindt zich in het losse achterhuis van Breestraat 49, globaal te dateren in het midden van de 17de eeuw.⁴ Dit achterhuis heeft grenenhouten stapelspananten opgebouwd uit dekbalkspananten en daarop afgeschoorde makelaars. De ovale houten wigjes bevinden zich hier op verschillende plekken. Eén wigje bevindt zich in het balkoppervlak (van een dekbalk) naast een houten nagel (afb. 4). Een ander wigje bevindt zich in de aansluiting van korbelt op dekbalk, dus in de verbinding (afb. 5). Het wigje in het balkoppervlak bij de nagel lijkt vooral bedoeld om de houten nagel te zekeren en lijkt de verbinding op spanning te zetten.

HOUTEN WIGJES, EEN VERKLARING?

Het voorkomen van wigjes in Leidse kapconstructies is zeldzaam. De drie signaleerde voorbeelden lijken te wijzen op een toepassing van deze wigjes vooral in de 18de eeuw, voor zover nu bekend. Ze komen voor in grenenhouten kapconstructies, in de buurt van een houtverbinding. In het ene voorbeeld van Breestraat 49 lijkt het wigje in de verbinding bedoeld om de verbinding op spanning te zetten. Dit wijst op een niet helemaal sluitend geconstrueerde gemaakte verbinding, mogelijk door een wat minder vaardige timmerman. In de ontwikkeling van de Leidse kapconstructie is in het algemeen een vereenvoudiging van de verbindingen en een afname van de complexiteit van de constructie waar te nemen. Daarover werd al eerder gepubliceerd.⁵ Mogelijk hangt een algemene afname van de ambachtelijke vaardigheden van de timmerman hiermee samen en is dit een verklaring voor een niet afdoende geconstrueerde verbinding. De andere wigjes bevinden zich vooral dicht bij een houten nagel en lijken bedoeld om het grenenhout iets te splijten en door lokaal de druk op de nagel te verhogen deze nagel en de verbinding te zekeren.

Een ander voorbeeld van het ‘vastzetten’ van de houten nagels bevindt zich

⁴ Zie dossier Breestraat 49 in het bouwhistorisch archief van Erfgoed Leiden en omstreken.

⁵ Orsel, E.D., ‘The earliest development of roof construction in Leiden (NL)’, in: Kurrer, K.E., W. Lorenz en V. Wetzke, *Proceedings of the Third International Congress on Construction History*, Cottbus 2009, p.1113-1120.

Afb. 4: Wigje bij een houten nagel in de dekbalk van Breestraat 49 van omstreeks 1750. (foto ELO, Edwin Orsel)

in de eikenhouten kap van het huis Amerongen uit 1676. Dik Berends heeft de kap in 1990 onderzocht en meldt in zijn rapportage: 'In de toognagels zijn op veel plaatsen houten spietjes geslagen ter extra verzekering van de verbinding'.⁶ De vorm van het spietje wordt niet vermeld.

Er is helaas nog weinig onderzoek gedaan naar de houten nagels bij de verbindingen in houten kapconstructies. Over het algemeen zijn houten nagels voor een pen-en-gatverbinding enigszins afgeronde, taps toelopende pennen, waarmee de verbinding werd geborgd en op spanning gebracht. Houten nagels in kapconstructies zijn vaak van eiken- of grenenhout.⁷ Gabri van Tussenbroek gaat in zijn signalering over import van houten nagels in de tolregisters van Königsberg (1589-1602) uit van eikenhout voor deze nagels.⁸ Echter in het bestek van het pand Hooglandsekerkgracht 23 uit 1738 (dus naast Hooglandsekerkgracht 21 uit 1737) van dezelfde timmerman Gerard van der Laan moeten de verbindingen met 'goede greene nagels opgeslooten' worden.⁹ Hier is dus duidelijk sprake van nagels van grenenhout. Vermoedelijk geldt dit

⁶ Vriendelijke mededeling Maarten Enderman, die betrokken was bij het recente bouwhistorisch onderzoek naar huis Amerongen door het BBA.

⁷ Hemert, R. van, *Houtconstructies, balklagen gebinten kapconstructies*, Amsterdam 2005, p.57-58.

⁸ Tussenbroek, G. van, 'Waar komen de toognagels vandaan?', in: *Nieuwsbrief SBN*, nr.48, 2010, p.22-23.

⁹ Met vriendelijke dank aan Jan Dröge voor het beschikbaar stellen van het bestek.

voor alle 18de-eeuwse Leidse kapconstructies, aangezien eikenhout in die periode niet meer wordt toegepast. Waarschijnlijk zijn de wigjes bedoeld om de nagel vast te klemmen en te voorkomen dat deze uit de verbinding raakt. Dit wordt dan bereikt door een ovaal wigje in de houtnerf even onder de nagel te drijven, waardoor de nerf iets splijt en de nagel klem komt te zitten. Dit blijft echter een hypothese, omdat de wigjes niet standaard voorkomen en het tot nu toe gaat om slechts drie in Leiden gevonden voorbeelden.

Afb. 5: Wigje in aansluiting verbinding van Breestraat 49 van omstreeks 1750.
(foto ELO, Edwin Orsel)

Afsluitend kan in het algemeen voorlopig worden geconcludeerd dat houten wigjes in de Leidse 18de-eeuwse grenenhouten kapconstructies voornamelijk bedoeld waren om de (vermoedelijk grenen) houten nagels van pen-en-gatverbindingen klem te zetten en daarmee te voorkomen dat uiteindelijk de verbinding los kon raken. Hopelijk worden in de toekomst meer wigjes gesignaleerd en onderzocht en kan meer duidelijk worden over dit intrigerende fenomeen.

DE PROOSDIJ IN DEVENTER

DE OUDSTE GESCHIEDENIS OPNIEUW BEKEKEN

JOHANS C.G. KREEK, RESTAURATIE-ARCHITECT

INLEIDING

Het pand Sandrasteeg 8 te Deventer vormde met het buurpand Stromarkt 19 in het verleden één geheel (afb.1). Het fungeerde tot de reformatie in 1591 als proosdij van het kapittel van Lebuinus. Rond 1862 werd het huis gesplitst (afb. 2) en werd Sandrasteeg 8 apart verhuurd, terwijl de eigenaar op Stromarkt 19 bleef wonen.

In het KNOB Bulletin van 1992-5/6 werd

verslag gedaan van de vondsten bij de toen in uitvoering zijnde restauratie van Sandrasteeg 8.¹ In dat artikel werd dit pand geïnterpreteerd als een 12de-eeuws poortgebouw, dat pas naderhand tot proosdij werd uitgebreid met Stromarkt 19. In 1996 verscheen een multidisciplinaire studie in boekvorm over het kapittel van Lebuinus², waarin deze theorie met de nodige slagen om de arm werd gehandhaafd. Daarentegen stelde Michel Groothedde in zijn proefschrift uit 2013 onomwonden dat Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 conceptueel één gebouw vormen en dat zich ter plaatse van Sandrasteeg 8 de huiskapel van de proost bevond.³

Het pand Stromarkt 19 was ten tijde van het onderzoek in 1992 nog in gebruik

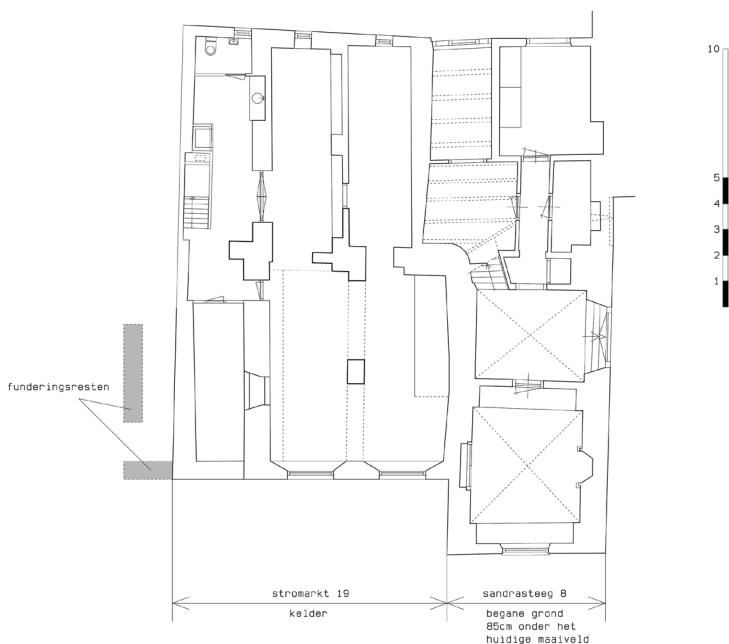

Afb. 1: Proosdij aan de Stromarkt in 1963. Het zonverlichte gedeelte rechts is Sandrasteeg 8, en het terug liggende gedeelte links daarvan is Stromarkt 19. (foto Stadsarchief en Athenaeum Bibliotheek - SAB - Deventer)

¹ Vries, D.J. de, J.W. Bloemink en R.H.P. Proos, 'De Proosdij in Deventer', in: *Bulletin KNOB*, 91(1992), 156-165.

² Magdelijns, J.R.M., H.J. Nalis, R.H.P. Proos en D.J. de Vries (red.), *Het kapittel van Lebuinus in Deventer, Nalatenschap van een immuniteit in bodem, bebouwingen beschrijving*, Deventer 1996.

³ Groothedde, M., *Een vorstelijke palts in Zutphen?*, Zutphen 2013, 388.

Afb. 2: Plattegrond proosdij ca. 1970. (tekening BoermanKreek-Architecten - BKA - op basis van opmetingen van Openbare Werken Deventer van Stromarkt 19 en van opmetingen Sandrasteeg 8 door auteur)

als Italiaans restaurant ‘La Fontana’, maar in 2013 stond het gebouw leeg en werd ontmanteld in verband met een casco restauratie in eigen beheer van de eigenaar, de NV Bergkwartier. Dit bood de Werkgroep Bouwhistorie van de Historische Vereniging Deventer (WBD) gelegenheid het pand nader te onderzoeken.

In dit artikel worden de oudere visie op het gebouw en die van Groothedde nader onderzocht en zal worden getracht de verschillende aspecten, die tot de interpretatie van 1992 geleid hebben, kritisch te analyseren. Met de toevoeging van enkele nieuwe waarnemingen en interpretaties mijnerzijds heb ik dankbaar gebruik kunnen maken van het recente onderzoek door de WBD.

SANDRASTEEG 8: GEEN POORT, WEL EEN KAPEL

In 1992 werd op de begane grond in een tufstenen binnenmuur een grote boogopening aangetroffen (afb. 3). Dit feit en het feit dat de gevel aan de Sandrasteeg is afgewerkt met een robuuste plint⁴ en hoekblokken van

⁴ De blokken van de plint zijn gebosseerd en worden daarom ook wel met hun Duitse benaming *Buckelquader* aangeduid.

trachiet (afb. 4 en 5) leidden tot de gedachtegang dat hier sprake was van een gebouw met defensief karakter. Dit was voor de toenmalige onderzoekers aanleiding om Sandrasteeg 8 te interpreteren als een zelfstandig torenvormig poortgebouw, dat pas in tweede instantie uitgebreid werd tot proosdij. Deze visie vond ondersteuning doordat er destijds een verkennend onderzoek in de kelder van Stromarkt 19 had plaatsgevonden, waarbij bleek dat de onderste lagen van de tufstenen fundering van dat pand koud tegen die van Sandrasteeg 8 aangebouwd waren. Hogerop kon Stromarkt 19 toen niet onderzocht worden, omdat het pand nog in gebruik was. De conclusie luidde daarom: ...'Het is echter niet uit te sluiten, maar evenmin aan te tonen, dat vanaf deze hoogte beide muren samen zijn opgemetseld'...⁵

Bij het onderzoek door WBD in 2013 bleek dat boven het maaiveld alle aansluitingen tussen beide panden door latere doorbraken en verbouwingen verstoord zijn. Dit gaf geen uitsluitsel over de materiële samenhang van beide gebouwen en dus ook niet over de vraag of Sandrasteeg 8 al dan niet ooit een zelfstandig (poort-)gebouw is geweest. Toch is een interpretatie als 'poort' onwaarschijnlijk, omdat er bij de gevonden boog geen sporen aangetroffen zijn van een afsluitmogelijkheid en er ook geen schampstenen dan wel sporen van een wegdek als route onder de 'poort' bleken te zijn. Tevens is bij het archeologisch onderzoek ter weerszijden van de 'poort' geen wal of iets dergelijks aangetroffen.⁶ Zoals nog zal blijken is volgens mij de aanwezigheid van *Buckelquaders* in de gevel aan de Sandrasteeg op een andere wijze te interpreteren. Tenslotte had de boog, aangetroffen in de hal van Sandrasteeg 8, een gewelf dat volgens de waarnemingen in 1992 een klimmend tongewelf zou zijn.⁷

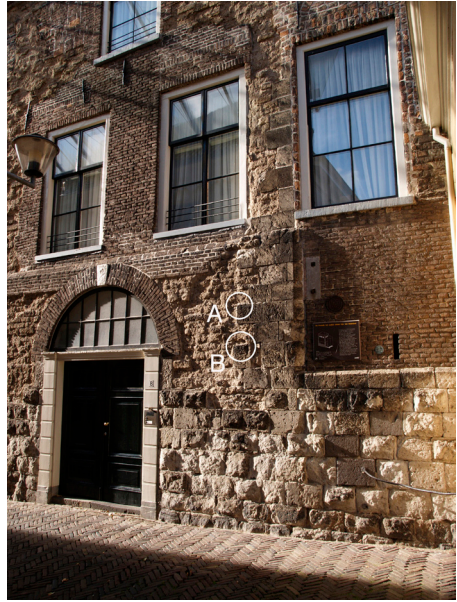

Afb. 3: Hal van Sandrasteeg 8 met de tijdens de restauratie in 1992 gevonden en destijds in het zicht gelaten boog. (foto SAB Deventer)

⁵ Spitzers, Th. en D.J. de Vries, 'Kennismaking met de kern', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 142.

⁶ Spitzers Th. en D.J. de Vries, in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 140.

⁷ Martin, C.M.H. en D.J. de Vries, 'Beschrijving en datering van de kern van het gebouw', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 177.

Afb. 4 (links): Gevel Sandrasteeg met plint van Buckelquader. (foto E. Zijlstra)

Afb. 5 (rechts): Gevel in de Sandrasteeg met de ZO-hoek van het 12de-eeuwse gebouw. Rechts is de 13de-eeuwse kapeluitbreiding, waarbij ook elders uit het gebouw vrijgekomen Buckelquader verwerkt werden. Gemarkeerd is de aansluiting trachiet op tufsteen. (foto E. Zijlstra)

Dergelijke gewelven komen echter enkel voor boven trappen en omdat er hier geen sprake was van een trap, lijkt een klimmend tongewelf onwaarschijnlijk. Meer plausibel is dat er sprake is van het restant van een koepel boven een apside, die in de 13de eeuw is doorgebroken om de kapel naar het oosten te kunnen uitbreiden. Van die uitbreiding zijn in 1992 de fundamenteën en sporen van de gewelven teruggevonden.⁸ Bij nauwkeurige meting van de onderkant van de boog door Jan Leo van de Laar (lid WBD) bleek, dat aan de noordelijke helft een stukje van ca. 51 x 68 cm (over de diagonaal ca. 85 cm) van het oude oppervlak bewaard is gebleven.⁹ (afb. 6) Dat is niet veel, maar voldoende om de kromming van het vlak met een straal van ca. 150 cm in twee richtingen

⁸ M.E. Stades-Vischer en D.J. de Vries, 'Uitbreidingen en aanpassingen', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 184.

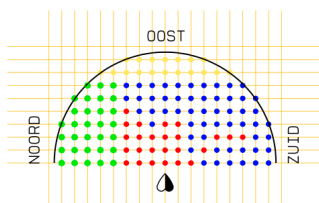
⁹ Bij de beoordeling van het resultaat moest wel een marge ingebouwd worden om het verschil tussen de berekende exacte meetkundige bol en de handgemetselde en bovendien ontleisterde bouwkundige koepel te compenseren. Deze marge, die natuurlijk arbitrair is, wordt op de tekening aangegeven.

aan te tonen. Het is mijn overtuiging dat het hier om een restant gaat van de top van een absidekalot. Dit leidt tot de conclusie dat de huidige hal van Sandrasteeg 8 geen poort was, maar de huiskapel van de proost.

DE *BUCKELQUADER*

Zoals hierboven beschreven is de gevel aan de Sandrasteeg van tufsteen, bij de plint bekleed met *Buckelquaders* en daarboven op de hoeken afgewerkt met glad gehakte trachietblokken. Uit zorgvuldige waarneming blijkt dat de plintbekleding met trachietblokken later werd toegevoegd aan het tot dan toe geheel in tufsteen opgetrokken gebouw. Deze toevoeging is zichtbaar daar waar de tufsteenlagen zijn verhakt en de nieuwe invulling met trachietblokken niet exact op de lagenmaat van tufsteen aansluit (afb. 7). Gezien de onregelmatigheden lijkt het erop dat het tufstenen gebouw nog slechts gereed was tot aan de verjonging naar de tweede geleding (ter hoogte van de bovenzijde van de begane grond). Bij de verdere bouw, de verdiepingen, konden de vlakke hoekblokken van trachiet namelijk wel zorgvuldig in het tufsteenwerk ingepast worden: één blok trachiet per drie lagen tufsteen (afb. 8).

Tot op heden werd aangenomen dat het basement van *Buckelquaders* tot de oorspronkelijke aanleg van het gebouw behoorde. Op grond van in 1992 in het pand aangetroffen en dendrochronologisch op ca. 1130 gedateerde stukken eikenhout werd op dat moment de in 1129 tot proost benoemde Phillipp von Katzenelnbogen als bouwheer aangewezen. De hierboven beschreven nieuwe waarnemingen

Sandrasteeg 8 - opmeting hypothetische absidekoepel
Meetpunten staan op een raster 17x17cm.

- Verdwenen bij doorbraak abside in XIII
- Verdwenen bij doorbraak tbv. trapopgang in XIX
- Meetpunt valt binnen de marge van het berekende boloppervlak ± 5 cm
- Meetpunt ligt meer dan 5 cm boven het berekende boloppervlak dus is het oppervlak daar teruggehaakt

Afb. 6: Resultaat metingen gewelf, boven de boog in de hal van Sandrasteeg 8. (tekening BKA)

Afb. 7: De aansluiting van trachiet op de verhakte (en ook verweerde) tufsteenlagen komt niet precies overeen met de lagenmaat. Zie afb. 5, gemarkeerd punt A. (foto auteur)

Afb. 8: Zorgvuldige aansluitingen van tufsteenmuurwerk en trachiet hoekblokken boven de verjonging.
(foto auteur)

vormen de aanleiding om Gerard van Are, die in de veertiger jaren van de 12de eeuw Phillipp als proost opvolgde¹⁰, een rol bij de bouw toe te schrijven. Gerard was als proost van het Cassiusstift in Bonn ook degene, die de bouw van de burcht op de Drachenfels in Königswinter (afb. 9) voltooide nadat het Stift in 1149 dit domein in leen gekregen had.¹¹ Zo kon hij vanaf 1149 uit de eerste hand over *Buckelquader* van trachiet beschikken. Zoals hierboven betoogd is, kan worden aangenomen dat het trachiet van de plint indertijd aan het gebouw is toegevoegd en vanaf de eerste verdiepingsvloer de hoekblokken goed passend direct bij de bouw zijn verwerkt. Ten gevolge daarvan kan de bouw van de

verdiepingen van de proosdij mijns inziens na 1149 worden gedateerd. Op de tweede verdieping zijn tweelichtvensters met deelzuiltjes van kalksinter aangetroffen.¹² In 1992 werd al gewezen op de grote gelijkenis

¹⁰ Peters, W., 'Die Beziehungen des rheinischen Adels zur Propstei des Stiftes St. Lebuin in Deventer in der Stauferzeit', in: *Annalen des historischen Vereins für den Niederrhein*, Heft 290, Bonn 1987, 49 e.v.

¹¹ Berres, F., *Gesteine des Siebengebirges*, Siegburg 1996, 55.

¹² Zie voor oorsprong van dit materiaal: Stenvert, R., 'De materiële resten van het romaanse oxaal in de St.-Lebuinuskkerk te Deventer', in: Van Vilsteren, V.T. en D.J. de Vries (red.), *Van Beek en Land en Menschenhand*, Utrecht 1985, 180-202.

van deze zuiltjes met die in een huis in Münstereifel uit 1167 en die in een huis in Oberlahnstein.¹³ Ook dit aspect sluit aan bij de aanname dat de verdiepingen van de proosdij in een latere periode zijn opgetrokken. De dendrochronologische datering van het gevonden eikenhout op ca. 1130 duidt er dan op, dat Phillipp von Katzenelnbogen bij de aanvang van de bouw voldoende hout heeft laten kappen om een ruime residentie te bouwen. Het jaar van aanstelling van Phillipp komt overeen met de dendrodatering en heeft naar mijn mening een niet te verwaarlozen betekenis voor het verhaal.

DE OUDERE FUNDERING

In 1992 is onder Sandrasteeg 8 een tufstenen kapelfundering aangetroffen waarvan de plattegrond met een kleine hoekverdraaiing afwijkt ten opzichte van de tufstenen bovenbouw (afb. 10). Deze kapelfundering is toen door de archeologen in het midden van de elfde eeuw gedateerd.

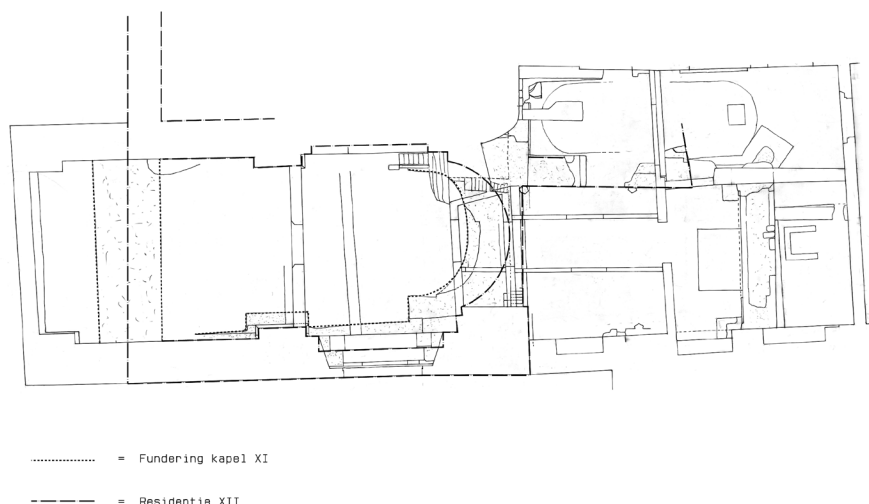
De onderzoekers schreven (uitgaande van hun ‘poortvisie’) daarover ...‘Deze onderste fundering wijkt in diverse opzichten af van de poort, die er bovenop staat: er is een kleine hoekverdraaiing van de onderbouw ten opzichte van de poort en er bevindt zich een laagje zand tussen het onderliggende en het bovenliggende muurwerk. Doorslaggevend afwijkend is evenwel de wat onregelmatig apsidiale afsluiting aan de oostkant van de onderbouw. Deze valt niet te combineren met de poortdoorgang die er boven staat. Dit verschil wijst op een planwijziging tijdens de bouw of op de afbraak van een ouder gebouw tot onder een voormalig maaiveld en een herbouw met een andere bedoeling. Vooralsnog verdient de laatste optie de voorkeur vanwege een te groot tijdsverschil tussen de onderbouw en de poort uit 1130 en vanwege het verschil in samenstelling van de specie van beide fundamentgedeelten’.....¹⁴ Hiervoor zagen we dat de voortzetting van de bouw geen poort, maar weer een kapel betrof. De hiervoor geciteerde waarnemingen van de onderzoekers in 1992, betreffende deze oudere fundering, moeten naar mijn idee dus anders geduid worden: in het midden van de 11de eeuw werd het kapittel van Lebuinus,

Afb. 9: Burcht op de Drachenfels te Königswinter, DE. (foto Tohma)

¹³ Martin, C.M.H. en D.J.de Vries, ‘Beschrijving en datering van de kern van het gebouw’, in: Magdelijns 1996 (zie noot 2), 175.

¹⁴ Spitzers, Th.A. en D.J.de Vries, ‘Kennismaking met de kern’, in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 140.

Afb. 10: De plattegrond van de huiskapel, stippellijn: de fundering van de kapel XI en streeplijn: de residentie XIIa. (tekening Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking BKA)

dat tot dat moment tot het Utrechtse Oud Munster behoorde, verzelfstandigd.¹⁵ In dezelfde periode vond de bouw van de Lebuinuskerk plaats¹⁶ en waren er ongetwijfeld volop bouwmaterialen en gespecialiseerde bouwvakkers aanwezig. Daarom is het aannemelijk dat de eerste proost van het, vanaf toen zelfstandige Lebuinuskapittel, ter plaatse van de latere Sandrasteeg omstreeks 1050 een eigen, vrijstaande kapel liet bouwen, passend bij zijn nieuwe status. Van deze kapel is in 1992 de fundering aangetroffen. Ook andere prelaten hadden immers een eigen kapel.¹⁷ Een eeuw later verrees ter plaatse een nieuwe, grote residentie van de proost, waar na afbraak van deze oude kapel de fundering achterbleef.¹⁸

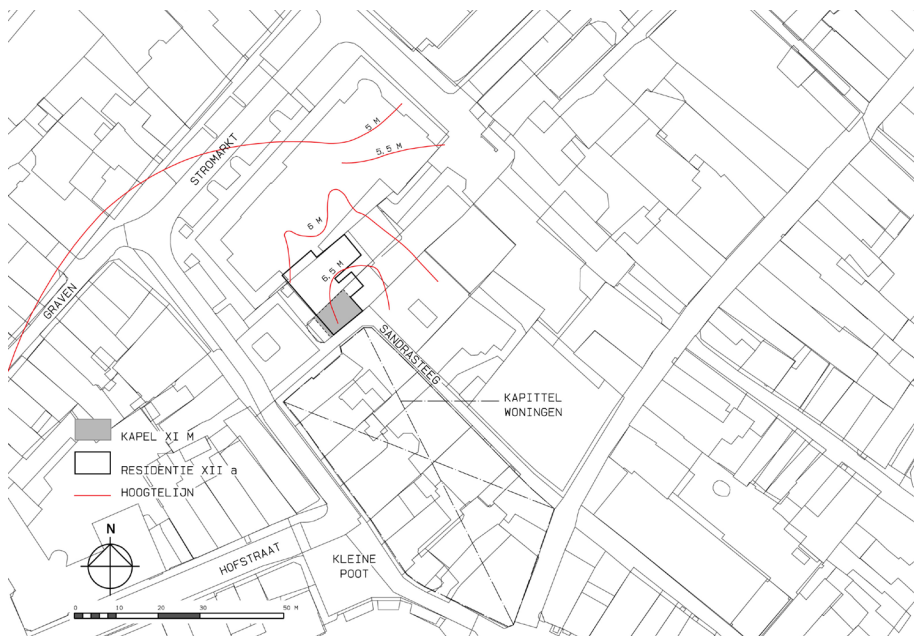
Dit nieuwe gebouw werd parallel aan de helling en zoveel mogelijk hoog op het rivierduin gesitueerd, met de hoog gelegen kapelfundering als vast punt naar de minst steile helling gedraaid; in ieder geval ruim boven de 5 m +NAP, omdat

¹⁵ Vliet, K. van, 'Van missiebasis tot stadskapittel', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 20.

¹⁶ Mekking, A.J.J. (red.), *De grote of Lebuinuskerk te Deventer*, Zutphen 1992.

¹⁷ Vliet, K. van, *In kringen van kanunniken*, Zutphen 2002, 284.

¹⁸ Wellicht werd het bovengrondse gedeelte door de toen aantredende adellijke proosten, afkomstig uit het Rijnland, te klein beoordeeld als eigen kapel en daarom afgebroken. De in de residentie uit begin 12de eeuw opgenomen kapel heeft dezelfde vorm als de kapel uit midden 11de eeuw, maar is zowel in lengte als breedte 10% groter.

Afb. 11: Paleoreliëf van de proosdijlocatie. Gebogen lijnen geven de hoogte aan. Kapel in effen grijs aangegeven, omtrek residentie met zwarte lijn. (tekening Jim Peters op ondergrond van grootschalige basiskaart, afd. archeologie Deventer, naar hoogtegegevens van Thomas Spitzers)

daaronder geregeld wateroverlast plaats vond.¹⁹ Zo ontstond een verschuiving en hoekverdraaiing van de nieuwe huiskapel ten opzichte van de fundering van de voorgaande, vrijstaande kapel, die iets meer westelijk op een noordelijke uitloper van een rivierduinhelling was gelegen (afb. 11). Ook wordt hiermee de aanwezigheid van bouwnaden verklaard tussen de fundering van Sandrasteeg 8 (zijnde die van de oudere vrijstaande kapel) en Stromarkt 19. Dit aspect vormde in 1992 en 1996 de aanleiding om Stromarkt 19 als een uitbreiding van Sandrasteeg 8 te zien.

PLATTEGROND EN STRUCTUUR

Toch kan de vraag gesteld worden of Sandrasteeg 8 en Stromarkt 19 conceptueel één gebouw vormen.

De vergroting van de kapel, de hoekverdraaiing en verschuiving zijn op zich al argumenten voor een langwerpig in plaats van een torenvormig gebouw.

¹⁹ Spitzers, Th.A. 'Nederzittingsontwikkeling van Deventer tot 1200', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 89.

Afb. 12: Duimblok met duim en gehengrest in voormalige traptoren. Na de stadsbrand van 1334 is deze doorgang in gebruik gebleven en is de dagkant met baksteen hersteld. (foto Wijnand Bloemink)

Alleen voor een langwerpig gebouw was het nodig om met de gehele vloer overal ruim boven de 5m +NAP te blijven. Er is nog een reden waarom Stromarkt 19 samen met Sandrasteeg 8 als van oorsprong één geheel beschouwd moet worden. Een woning alléén boven de kapel was te klein voor iemand uit de Rijnlandse adel met zijn bijbehorende status.

Al in 1992 werd in het achterhuis van Sandrasteeg 8 een tufstenen fundering aangetroffen, die werd geïnterpreteerd als mogelijk restant van een traptoren, hoewel er geen verdere sporen van een 12de-eeuwse trap werden gevonden.²⁰ Evenals de toen ook waargenomen tufstenen funderingen in het voorhuis van Stromarkt 19 werden ze gezien als een uitbreiding van het poortgebouw. Op beide vindplaatsen waren deze funderingen niet in verband gemetseld met die van het vermeende poortgebouw. Hierboven is al betoogd, dat deze funderingen te beschouwen zijn als behorend bij de honderd jaar oudere kapel. Bij het recente onderzoek van Stromarkt 19 (onderzoek 2013, WBD) is in het achterhuis ook een tufstenen fundering aangetroffen, mogelijk van een dienstvleugel van de toenmalige proosdij. Helaas ontbrak bij dit funderingsrestant de aansluiting op de achtergevel van het voorhuis. Deze uitbouw kon ook niet worden gedateerd.

Door de werkgroep is verder in de kelder onder het achterhuis van Stromarkt 19 een duim met de rest van een geheng (afb. 12) aangetroffen. Deze zou een onderdeel geweest kunnen zijn van een doorgang van de traptoren naar de hof. Waarschijnlijk was vóór het duimblok een geprofileerde natuurstenen deuromlijsting geplaatst, die met het achterliggende muurwerk de sponning voor een naar binnen draaiende deur vormde.²¹

In 1992 is in Sandrasteeg 8 op de verdieping boven de hal een dichtgezette doorgang gevonden (afb. 13). Aan de kant van Stromarkt 19 steekt alleen de

²⁰ Stades-Vischer, M.E. en D.J. de Vries, 'Uitbreidingen en aanpassingen', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 184.

²¹ Vriendelijke suggestie van Wijnand Bloemink.

strek van deze doorgang nog boven de nieuwe verdiepingsvloer uit (afb. 14).²² Na de stadsbrand van 1334, waarbij deze woonvleugel uitgebrand was, hield men bij het herstel rekening met het gestegen maaiveld. Er werden een souterrain en een beletage gecreëerd.²³ Door de nieuw aangebrachte balklagen werd de oorspronkelijke doorgang aan de Stromarktkant geblokkeerd en moest deze worden dichtgemetseld.

Verder is er in 1992 in de westelijke kamer op de begane grond van Sandrasteeg 8 een doorgang naar Stromarkt 19 aangetroffen, die volgens het archeologisch onderzoek al in het begin van de 13de eeuw is dichtgezet.²⁴ Waarschijnlijk was dit een doorgang van de zaal naar de kapel, die kon vervallen toen de kapel naar het oosten werd uitgebreid en daar via de begane grond van de traptoren toegankelijk werd. Doorgangen tussen het voorhuis van Stromarkt 19 en de aanbouw daarachter zijn niet teruggevonden omdat de tufstenen achtergevel van dit voorhuis te zeer verhakt is. Wel meen ik nog een fragment van de doorgang van de zaal naar de traptoren gesignaleerd te hebben. Ook deze doorgang is geblokkeerd toen in het voorhuis van Stromarkt 19 na 1334 nieuwe vloerhoogten werden gemaakt. Al met al geven de muurfragmenten (fundament en opgaand werk) en de sporen van doorgangen voldoende houvast om globale plattegronden te reconstrueren (afb. 15 en 16).

Afb. 13: Sandrasteeg 8: dichtgemetselde doorgang op de verdieping. (foto RCE)

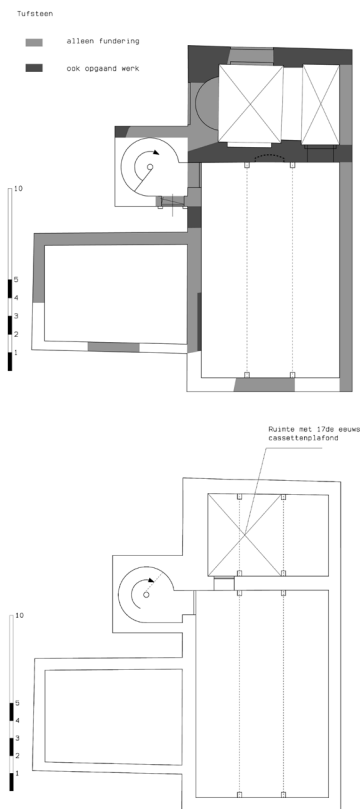

Afb. 14: Stromarkt 19: strek boven de genoemde doorgang naar Sandrasteeg vlak boven de verdiepingsvloer. (foto W. Bloemink)

²² Deze strek is overigens al in 1977 door G. Berends van de toenmalige Rijksdienst voor de Monumentenzorg gesignaleerd.

²³ Bureau Bouwwerk, *Stromarkt 19, Deventer, Bouwhistorische verkenning en waardestelling*, Holten 2008, 5.

²⁴ Proos, R.H.P., 'Archeologisch onderzoek in en om Sandrasteeg 8', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 159.

Afb. 15: Sandrasteeg 8: reconstructie plattegrond van begane grond met fundering in grijs, in combinatie met opgaand werk, in zwart aangegeven. (tekening BKA)

Afb. 16: Sandrasteeg 8: reconstructie plattegrond eerste verdieping met kruismarkering ter plaatse van cassettenplafond. (tekening BKA)

Dat het huisgedeelte Stromarkt 19 bij de stadsbrand van 1334 is uitgebrand wordt bevestigd door de daar aanwezige kap, die dendrochronologisch in 1335 (plus max. 5 jaar) gedateerd is.²⁵ Wellicht is het gedeelte Sandrasteeg 8 door de aanwezigheid van gewelven toen inwendig grotendeels gespaard gebleven. Enkele hieronder beschreven bouwsporen wijzen in die richting.

Op de eerste verdieping boven de hal van Sandrasteeg 8 bevindt zich een ruimte met een 17de-eeuws cassettenplafond. (afb. 17) Het is niet onaannemelijk dat de, nog aanwezige en bij de stadsbrand gespaard gebleven, originele balkjes in de 17de eeuw met de cassetten omtimmerd werden. Deze balkjes werden in 1992 niet als origineel signaleerd en daarom niet als zodanig onderzocht. Maar op foto's maken zij wel de indruk van oudere datum te zijn. Door aftimmeringen is dit thans niet meer te controleren. Deze balkjes zijn zo licht, dat zij wel door een onderslagbalk ondersteund moeten zijn geweest. Eventuele onderslagbalken in het hart van het gebouw komen echter in conflict met de plaats van de schouw in het midden van de korte wand van de zaal tegen de scheidingsmuur met de kapel²⁶ en tevens ook op de tweede verdieping met het middelste tweelichtvenster in de gevel aan de Sandrasteeg. De oplossing van dit vraagstuk deed zich voor toen een belangrijk bouwspoor werd ontdekt, namelijk de aftekening van een moet van een muurstijl in het stucwerk onder het cassettenplafond (zie afb. 17). Het is dus

²⁵ Proos, R.H.P., 'Archeologisch onderzoek in en om Sandrasteeg 8', in: Magdelijns, 1996 (zie noot 2), 159.

²⁶ Door Wijnand Bloemink gedocumenteerd. Bureau Lantschap, *Bouwhistorisch onderzoek Stroomarkt 19 te Deventer*, 2001, tekening blad 1.

Afb. 17: Het cassettenplafond op de eerste verdieping boven de hal van Sandrasteeg 8; rechts de omtimmerde balkjes nog in het zicht en links op de muur de moet van een korbbeelstel. (foto SAB Deventer)

gerechtvaardigd om te veronderstellen dat het systeem van lichte balkjes door een onderslagbalk werd gedragen. Deze moet bevindt zich iets oostelijk van het hart van de gevel aan de Sandrasteeg. Hieruit kan worden afgeleid dat er zeer waarschijnlijk nog een tweede onderslagbalk aanwezig was en het gebouw een driebeukige structuur heeft gehad.

Dat dergelijke korbbeelconstructies in Stromarkt 19 niet zijn teruggevonden, laat zich daardoor verklaren dat bij het opruimen na de stadsbrand waarschijnlijk ook het beroete pleisterwerk verwijderd is. Bovendien is in later tijd het oppervlak van de muur sterk teruggehakt (onderzoek 2013, WBD), waarbij ook eventuele kraagstenen verdwenen zijn. Ondanks het ontbreken van deze sporen zijn daarom in de plattegrondtekeningen de twee vermoedelijke onderslagen met onderbroken streeplijnen aangegeven (zie afb. 15 en 16).

SAMENVATTING BOUWGESCHIEDENIS

Rond 1040 werd, waarschijnlijk door de eerste proost Dirk van het toen verzelfstandigde kapittel van Lebuinus, een vrijstaande eigen kapel gebouwd net ten noorden van het blok kapittelwoningen op de hoek van de Lange Bisschopsstraat en de Kleine Poot.

Rond 1130 begon Philipp van Katzenelnbogen met de bouw van een grote residentie, een uitbreiding waarin hij de fundering van de oude kapel

Afb. 18: Gevel Sandrasteeg 8. (opmeting door De Waal-archifoto, foto RCE)

integreerde. Zijn opvolger Gerard van Are zette de bouw voort en introduceerde na 1149 trachiet als gezichtsbepalend bouw materiaal: een basement van *Buckelquader* en vlakke hoekblokken vanaf de eerste verdieping.

CONCLUSIE

Uit het bovenstaande moge blijken, dat naar mijn mening de visie van M. Groothedde het meest waarschijnlijk is. Groothedde voert in zijn dissertatie de proosdij op als voorname residentie. Hij doet dit in verband met de eveneens door hem onderzochte residentie in Zutphen. Paltsachtige complexen uit die periode komen in onze streken zeer zelden voor. Hij stelt de proosdij daarbij niet gelijk aan een vorstelijke paltsaula, maar ziet haar als lokale residentie van een invloedrijke geestelijke. Vanaf de 12de eeuw werden paltsaula's door de bisschoppen en de rijksedelen geïmiteerd. De complexe plattegrond en de ruime behuizing van de proosdij²⁷, zoals die in dit artikel wordt beschreven, sluit inderdaad beter aan bij het concept van de

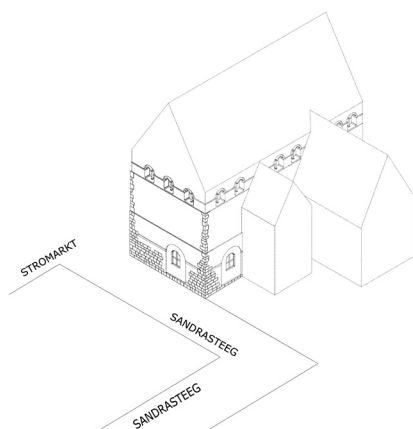
²⁷ Hoofdvleugel: kapel en zaal 9 x 18 m.

paltsaula's²⁸ dan bij de 12de-eeuwse tufstenen zaalhuizen te Deventer, zoals die aan de Polstraat.²⁹ Voorbeelden elders in ons land van dergelijke 'gewone' tufstenen huizen zijn de proosdij in Zutphen³⁰ en Wed 5-7 in Utrecht.³¹

Ook over de grens in Duitsland bestonden in deze categorie talrijke rechthoekige, romaanse huizen.³² Vaak zijn de overblijfselen fragmentarisch en bovendien zijn veel van deze fragmenten inmiddels door oorlogshandelingen of door cityvorming verdwenen.

Concluderend kan vastgesteld worden dat de proosdij in de 12de eeuw, evenals de in de 17de eeuw gesloopte bisschopsaula naast de Lebuinuskkerk, dus tot een andere categorie behoorde dan de overige tufstenen huizen in Deventer en zeker dan de houten huizen die de grote meerderheid in de stad vormden.

Dit alles maakt de gevel aan de Sandrasteeg, die tot en met de tweede verdieping nog overeind staat, uniek (afb. 18). Deze gevel maakt samen met de plattegrondreconstructie een globale reconstructie van de oorspronkelijke verschijningsvorm van deze rijke proosdijresidentie mogelijk, waarbij ook de (vermoedelijke) helling van de verdwenen kap gereconstrueerd kon worden (afb. 19).

Afb. 19: Reconstructie oorspronkelijke bouwmassa van de residentie: de streeplijnen zijn gereconstrueerde delen. (tekening BKA)

BEWERKING EN REDACTIE M.E. STADES-VISCHER EN R. STENVERT

²⁸ Groothedde, 2013 (zie noot 3), 311-370.

²⁹ Polstraat: (6,5x7,5 en 12x6 m), waarvan de funderingen in 1949 ontdekt en grondig verwijderd werden voor de bouw van een school, die op haar beurt al in 1998 gesloopt is. Bartels, M.H., 'Professor van Giffen in Deventer', in: *De onderste steen, Essays over de cultuurgeschiedenis van Deventer*, Deventer 2004, 10; Mittendorf, E., *Huizen van heren*, Deventer 2007, passim.

³⁰ Groothedde, M. en M.R. Hermans, 'De Proosdij en Dekenije en andere geestelijke huizen rond de kerk', in: Groothedde, M. e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen*, Zutphen 1999, 135 ev.

³¹ Dolfijn, M.J. e.a., *Utrecht, De huizen binnen de Singels, Beschrijving*, 's-Gravenhage 1989, 195-199.

³² Wiedenau, A. von, *Katalog der romanischen Wohnbauten in westdeutschen Städten und Siedlungen*, Tübingen 1983.

KUNUKUHUIZEN:

EEN OEFENING IN SCHAARSTE EN THEORIE¹

RONALD STENVERT

Bouwhistorie in Nederland blijft normaal beperkt tot ons vaste land aan de Noordzee, soms inclusief aangrenzende gebieden. Maar er is meer, want het verschil tussen Nederland en het Koninkrijk der Nederlanden bestaat uit zes Caribische eilanden die buiten ons blikveld blijven of enkel als voetenoot dienen in het bredere veld van ‘Mutual Heritage’.² Desalniettemin staan er tezamen op deze eilanden een kleine 1500 monumenten.³ Het woonhuisdeel van dit erfgoed kan hier als voorbeeld dienen voor het denken over ‘vernacular architecture’. Daarbij blijken onverwachte parallellen met de bebouwing op onze Waddeneilanden (afb. 1). Deze bescheiden woonhuismonumenten geven aanleiding tot overwegingen bij het fenomeen wonen.

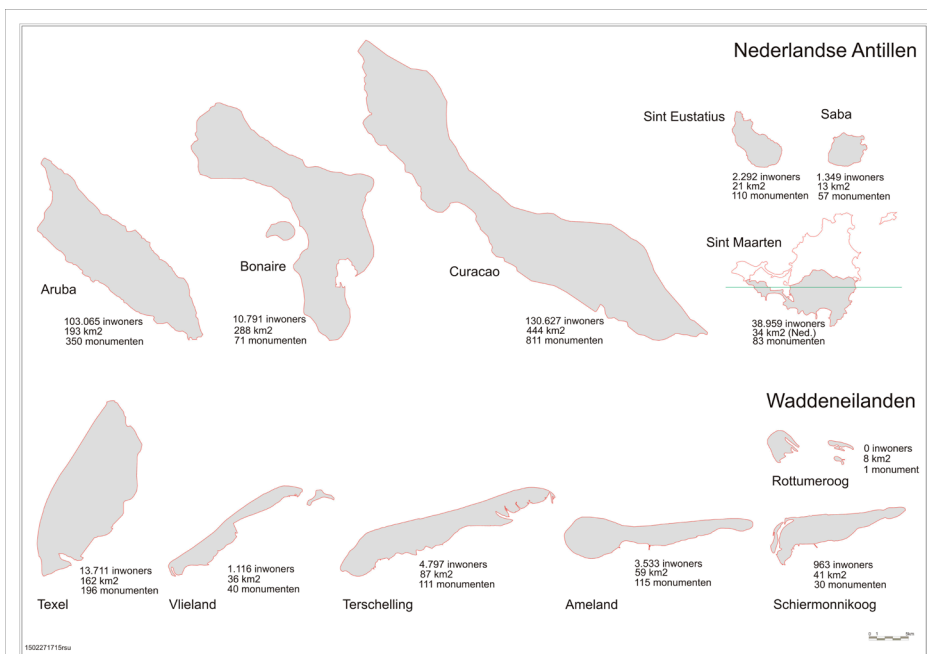
EILANDEN EN REGEN

De zes eilanden in de West vulden ieder een eigen niche. De veilige zeehaven van Willemstad was het belangrijkste voordeel van Curaçao, de handelsrede met zijn stenen pakhuizen dat van Sint Eustatius. Zoutwinning speelde op Bonaire en Sint Maarten een belangrijke rol, terwijl er op Aruba guanofosfaatwinning en aloëteelt plaatsvond. Saba was en is een nagenoeg ongenaakbare groene rots. In alle zes gevallen was de opvang en opslag van wat er in de loop van het jaar aan regen viel een zaak van levensbelang voor mensen, dieren en planten. Grofweg kan gesteld worden dat hoe groter een eiland is, hoe meer regen het

¹ Met speciale dank aan Joos Leistra voor haar redactie en aan Eugène Herlaar (Curaçao 1939) met wie we alle zes eilanden bezocht hebben. Het artikel is opgedragen aan Coen Temminck Groll (1925-2015).

² Bij het schrijven van de serie *Monumenten in Nederland* werd de vraag gesteld of niet ook een bijdrage aan dit deel van het koninkrijk gewijd diende te worden. Zo'n dertiende deel bleef uit, mede door de verschijning van C.L. Temminck Groll, *The Dutch Overseas: Architectural Survey: Mutual heritage of four Centuries in three Continents*, Zwolle 2002.

³ Aruba, 103.065 inwoners, 193 km², 350 monumenten; Bonaire, 10.791 inwoners, 288 km², 71 monumenten; Curaçao, 130.627 inwoners, 444 km², 811 monumenten; Saba, 1.349 inwoners, 13 km², 57 monumenten; Sint Eustatius, 2.292 inwoners, 21 km², 110 monumenten; Sint Maarten, 38.959 inwoners, 34 km² (Nederlandse deel), 83 monumenten. Ter vergelijking: Texel, 13.711 inwoners, 162 km², 196 monumenten. Bron: Simone Rots & Annuska Pronkhorst, *Monumenten op de Nederlandse Antillen: Bonaire, Curaçao, Saba, Sint Eustatius, Sint Maarten*, Hoevelaken 2004.

Afb. 1: De eilanden van de Nederlandse Antillen vergeleken met de Waddeneilanden. (tekening auteur)

krijgt, waardoor de mogelijkheden tot het exploiteren van plantages toeneemt en daarmee de rijkdom. Succesvolle suikerplantages op het oorspronkelijk Engelse Jamaica, Trinidad and Tobago en het Franse Guadeloupe en Martinique zijn daarvan voorbeelden.⁴ Curaçao als grootste eiland van de Nederlandse Antillen, maar toch slechts 2,5 keer zo groot als Texel, was in feite te klein en te droog voor plantages. Hoewel het soms heftig regent, konden de regens net zo gemakkelijk geruime tijd uitblijven. De ruim negentig plantages op Curaçao, de kleine tien op Bonaire, alsmede een enkele op Aruba, bleken door deze weersomstandigheden niet bijster geschikt voor de teelt van marktgewassen, zoals rijst in Suriname of thee en tabak in Indië. De plantages op de eilanden waren vooral bedoeld ter foeragering van lokale bevolking en bevoorrading van retourschepen naar Nederland.

KUNUKUHUIZEN

In eerste instantie lijkt het generaliserend om Caribisch ‘vernacular’ bouwen zomaar gelijk te stellen aan Kunukuhuizen. Kunuku of koenoekoe is immers

⁴ Edward E. Crain, *Historic Architecture in the Caribbean Islands*, Gainesville 1994 en Andrew Gravette, *Architectural Heritage of the Caribbean: An A-Z of Historic Buildings*, Jamaica 2000.

Afb. 2: Ansichtkaart van kunukuhuizen op Curaçao uit circa 1930. (collectie auteur)

Papiaments voor platteland (afb. 2), terwijl de meeste woonhuizen juist in de hoofdplaatsen staan. Een scherp omlijnde definitie bestaat niet, maar op de eilanden zelf wordt het kunukuhuis wel als begrip gehanteerd.⁵ Daarom biedt deze term een handvat om tot inperking te komen met uitsluiting van andersoortige gebouwen, zoals forten, kerken en bestuursgebouwen. Wat dan overblijft, zijn traditionele eenlaagse woonhuizen, aangevuld met een kleine minderheid aan woningen met een verdieping. Die laatste groep blijkt beperkt, want men bouwt eerder een aanbouw dan een verdieping.

Hier staat het bouwen van deze eenvoudige woonhuizen met behulp van schaarse middelen voorop. Men gebruikte wat voorhanden was, of wat men tegen geringe kosten van verder weg kon halen. Dat neemt niet weg dat er uiteraard verschillen tussen de woonhuizen zijn, want wie arm is, heeft minder mogelijkheden en wie meer mogelijkheden had, gebruikte uit Nederland overgekomen bakstenen en dakpannen.

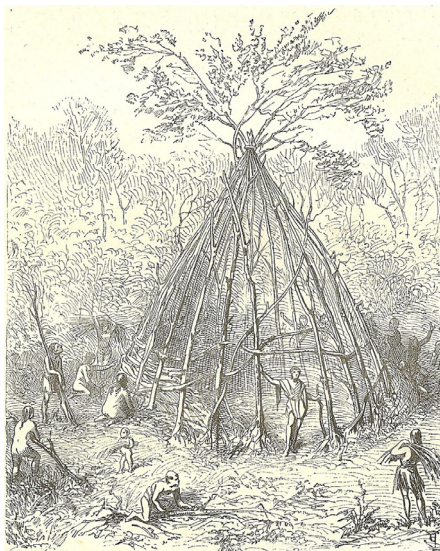
VERNACULAR BOUWEN EN ANTROPOLOGIE

Het kunukuhuis als eenvoudigste variant van de Caribische woonhuisarchitectuur kan dienen om tot de essentie van het wonen te geraken. Eenvoudige onderkomens worden doorgaans geschaard onder de noemer ‘vernacular architecture’, in het buitenland een bekender begrip dan

⁵ De medeoprichter en auteur van het museum van Bonaire, Frans Booi, spreekt over Knoekhuizen. Olga van der Klooster en Michel Bakker schrijven in *Bouwen op de wind: Architectuur en Cultuur van Aruba*, Bloemendaal 2007, 23 over het kunukuhuis.

bij ons. Het staat voor traditioneel dan wel inheems bouwen.⁶ Het onderscheid wordt bepaald door de vraag of er bij de bouw al dan niet een ontwerper in het spel was en of esthetische overwegingen prevaleerden boven functionele vereisten.⁷ Vernacular bouwen is architectuur zonder architecten.⁸ In Nederland is voor dit onderwerp als zodanig nooit veel aandacht geweest, omdat bij ons wat de Engelsen 'rural architecture', 'cottages' of 'dwellings' noemen relatief weinig voorkomen.⁹ In de rest van de wereld staat des te meer 'vernacular architecture'.¹⁰

Sinds Laugiers afbeelding van de primitieve hut uit 1755 speelt dit beeld bij architecten een dominante rol bij het zoeken naar de wortels van het wonen.¹¹ Het door Laugier bedachte huis is te beschouwen als een fictieve, uit bomen samengestelde, klassieke tempel. Viollet-le-Duc beeldt in zijn zoektocht naar de wortels van het wonen een zeer eenvoudige takkenhut af (afb. 3).¹² Semper daarentegen verwijst in zijn geschriften naar een model van een Caribisch woonhuis dat te zien was op de wereldtentoonstelling van 1851 te Londen (afb. 4).¹³ Juist het feit dat hij

Afb. 3: Een imaginaire primitieve hut zoals afgebeeld door Viollet-le-Duc in 1876. (afbeelding uit Viollet-le-Duc 1876, 6)

⁶ Het begrip 'vernacular' komt oorspronkelijk uit de taalkunde en staat daar voor volkstaal, in tegenstelling tot de literaire taal of 'polite'.

⁷ R.W. Brunskill, *Illustrated Handbook of Vernacular Architecture*, London 1970, 25.

⁸ Bernard Rudofsky, *Architecture without Architects: A Short Introduction to Non Pedigreed Architecture*, New York 1964. Zie ook: www.vernaculararchitectureforum.org.

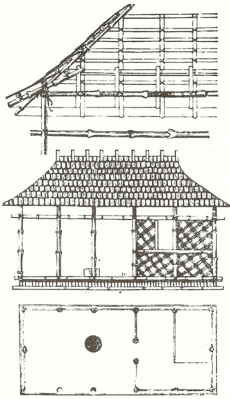
⁹ Voor Engeland zie R.W. Brunskill, *Houses*, London 1982 en voor de Lage Landen onder meer H.A.M. Ruhe, *Het dorpswoonhuis in de Kempen: Vanaf de vijftiende tot de negentiende eeuw*, Zaltbommel 1980, J.J. Voskuil, *Van vlechtwerk tot baksteen: Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland*, Arnhem 1979 en Clemens V. Trefois, *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint Niklaas 1978.

¹⁰ Paul Oliver (ed.), *Encyclopedia of Vernacular Architecture of the World*, Cambridge 1997 (drie delen).

¹¹ M.A. Laugier, *Essai sur l'Architecture*, Paris 1755.

¹² E. Viollet-le-Duc, *Histoire de l'habitation humaine: Depuis les temps préhistoriques jusqu'à nos jours*, Paris s.a. [1876].

¹³ Joseph Rykwert, *On Adam's house in Paradise: The Idea of the Primitive Hut in Archi-*

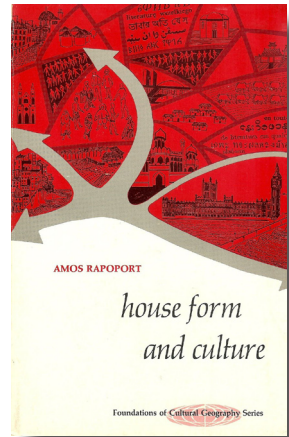
Afb. 4: Model van een Caribische hut op de wereltentoonstelling van 1851 te Londen. (afbeelding uit Rykwert 1981, 23).

niet een denkbeeldig gebouw kiest, maar een werkelijk huis met vloer, wanden, dak en haardstede, sprak aan.¹⁴ Daarmee legde hij in feite de verbinding met de culturele antropologie, die het sociale gedrag, de economische structuur en de religie van volken en bevolkingsgroepen bestudeert.¹⁵ Deze benadering levert een mogelijke sleutel voor een alternatieve kijk op het wonen. Het boek van Amos Rapoport dient hierbij als richtsnoer (afb. 5).¹⁶

ESSENTIE VAN WONEN

Volgens Rapoport bepalen vooral culturele, sociale en spirituele aspecten de huisvorm en niet zozeer klimatologische omstandigheden of materiële mogelijkheden: 'Materials, construction, and technology

are best treated as modifying factors, rather than form determinants (...). They facilitate and make possible or impossible certain decisions, but never decide or determine form'.¹⁷ Voor een bouwhistoricus leest dit als vloeken in de kerk, maar het geeft wel te denken over de grondbeginselen van het wonen. Naar idee van Rapoport leidt iedere plaatselijke cultuur en de daaruit voortvloeiende kijk op de wereld tezamen met heersende normen en waarden tot een levenswijze (*genre de vie*) die zich vertaalt in een stelsel aan menselijke activiteiten. Dit stelsel (*system*) van activiteiten is naar zijn mening te groeperen in een aantal kaders (*settings*).¹⁸ Door deze hoge mate van abstractie kunnen woonhuizen uit verschillende culturen, die in eerste instantie

Afb. 5: Voorpagina boek *House form and culture*. (Rapoport 1969)

tectural History, Cambridge (Mass.)/London 1981, 23 en Joseph Rykwert, 'Semper and the Conception of Style', in: idem, *The Necessity of Artifice*, London 1982, 122-130.

¹⁴ Gottfried Semper, *Die vier Elemente der Baukunst: Ein Beitrag zur vergleichenden Baukunde*, Braunschweig 1851 (de vier elementen zijn: Herd, Dach, Umfriedigung en Erdaufwurf).

¹⁵ Rik Pinxten, *Mensen: Een inleiding in de culturele antropologie*, Tielt 2009.

¹⁶ Amos Rapoport, *House Form and Culture*, Englewood Cliffs 1969.

¹⁷ Rapoport 1969 (noot 16), 25.

¹⁸ Amos Rapoport, 'Systems of activities and systems of settings', in: Kent, Suzan (ed.), *Domestic architecture and the use of space: An interdisciplinary cross-cultural study*, Cambridge 1990, 9-20.

Afb. 6: Woonhuis in Windwardside op Saba met kleine privé-begraafplaats op de voorgrond. (foto auteur 2014)

onvergelijkbaar lijken, toch vergelijkbare kaders hebben. Denk aan boerderijen waarbij in de ene streek alle functies onder één dak gebracht zijn, terwijl ze elders juist in verschillende gebouwen zijn geplaatst, terwijl bij beide dezelfde functies in het geding zijn.¹⁹ Door deze bredere antropologische blik is niet alleen het huis zelf van belang, maar ook de bewoningsvorm (gezin, uitgebreide familie), net als de schakeling en de positie van alle gebouwen op het erf. Zo is het typerend voor Saba dat op het erf niet alleen een cisterne voor de opvang van het water te vinden is, maar vaak ook een kleine familiebegraafplaats, terwijl dit fenomeen op de andere eilanden onbekend is (afb. 6).

Leefwijze en lokale kaders leiden in verschillende streken tot een verschillende groepering van functies die met wonen te maken hebben. De belangrijkste functies daarbij zijn: slapen, wonen, werken, eten, koken en wassen en ontlasten.²⁰ Die functies worden verdeeld over de beschikbare ruimtes, zowel binnen als buiten het gebouw. Tot de essentiële onderdelen van het wonen behoort in eerste instantie de plek: de keuze van de bouwplek, de bouwrichting en fundering. Vervolgens komt de beschutting aan bod (vloer, muur, dak) en daarna de toegang (licht, lucht, ingang), functionaliteit en binnenklimaat (warmte en koken, haard en schouw). Afhankelijk van de complexiteit van

¹⁹ Rien de Visser, oud-beleidsmedewerker cultuurhistorie bij de provincie Noord-Brabant, spreekt in dit verband over de topobiografie van het boerenerf.

²⁰ Bernard Leupen & Harald Mooij, *Housing Design: A Manual*, Rotterdam 2011.

de woning volgen intern transport (gangen, trappen), de ruimte-indeling en uiteindelijk de interieurstukken (kasten, bedsteden) en voorzieningen (opslag, kelder, zolder).

EILANDEN EN LITERATUUR

Er bestaan verschillen tussen de woonhuizen op de benedenwindse eilanden (ABC)²¹ waar steenachtig materiaal domineert en de bovenwindse eilanden (SSS)²² waar meer hout voorhanden is. Curaçao als belangrijkste eiland met Willemstad als haar hoofdplaats vormt in vele opzichten een uitzondering door zijn architectonische rijkheid. Deze stad kan zich meten met andere plaatsen op de grotere eilanden in het Caribische gebied.²³

Een vraag is of de woonhuisarchitectuur zelf per eiland wezenlijk verschillend is, of dat uiteindelijk de overeenkomsten overheersen. Dat geldt zowel voor de architectuur van de zes eilanden onderling als gezamenlijk voor deze groep ten opzichte van de meer algemene Caribische architectuur. Wat dit laatste betreft, blijken er vooral in de grotere architectuur duidelijke verschillen met Engelse, Franse of Spaanse invloeden op de desbetreffende eilanden. Bij de kleinere en middelgrote woonhuizen overheersen de overeenkomsten, zoals de vorm van flauw hellende daken en veranda's.²⁴ Hier zullen we ons verder richten op de woonhuizen van de Nederlandse Antillen. In het algemeen kan daarbij worden gesteld dat, op een enkele uitzondering na, vrijwel alle woonhuizen op de eilanden in hun huidige vorm niet veel ouder zijn dan het jaar 1850.

Over de eilanden en hun architectuur is het nodige aan literatuur verschenen. Het meeste daarvan heeft Curaçao als onderwerp: de haven en binnenstad van Willemstad zijn in 1997 tot werelderfgoed verklaard. Daarnaast bestaat er een geïllustreerde beschrijving over Curaçao met daarin ook aandacht voor stadswoonhuizen.²⁵ De grootste belangstelling ging echter uit naar de landhuizen.²⁶ De studie van Michael A. Newton hierover neemt bouwhistorische aspecten mee.²⁷ Vrij recent verscheen een gedegen boek over

²¹ Aruba, Bonaire, Curaçao.

²² Sint Maarten, Sint Eustatius, Saba.

²³ Alle eilanden rond de Caribische zee worden tot de Antillen gerekend. De Grote Antillen in het westen bestaan uit Cuba, Hispaniola (Haïti en de Dominicaanse Republiek), Jamaica en Puerto Rico. De Kleine Antillen worden gevormd door de resterende oostelijke eilandenband. Het deel daarvan ten zuiden van Martinique wordt (in het Nederlands taalgebruik) 'benedenwinds' genoemd en het deel daarboven 'bovenwinds'.

²⁴ Crain 1994 (noot 23), 58-97.

²⁵ M.D. Ozinga, *De monumenten van Curaçao in woord en beeld*, 's-Gravenhage 1959.

²⁶ Dolf Huijgers & Lucky Ezechiëls, *Landhuizen van Curaçao en Bonaire*, 's-Gravenhage 1992.

²⁷ Michael A. Newton, *Architectuur en bouwwijze van het Curaçaose landhuis*, Delft 1986.

Afb. 7: Kunukuhuis op het noordelijke deel van Curaçao met, door zijn verwaarloosde staat, goed zicht op de muren van koraalsteen in leem. (foto auteur 2014)

de architectuur van Aruba.²⁸ Wat minder recent zijn twee studies over Saba.²⁹ Voor de drie andere eilanden bestaan oudere publicaties met aandacht voor woonhuisarchitectuur.³⁰ Daarnaast zijn er de nodige historische studies gepubliceerd.³¹

CAS DI PIEDRA

De meest eenvoudige woonhuizen op de Benedenwindse eilanden hebben een rechthoekige plattegrond en zijn gemaakt van lokaal voorhanden bouw materiaal. Ze heten daarom *cas di lodo* (modder), *cas di bara* (takken)

²⁸ Van der Klooster & Bakker 2007 (noot 5).

²⁹ Frans H. Brugman, *The monuments of Saba: The island of Saba, a Caribbean example*, Zutphen 1995 en Heleen Cornet m.m.v. Ruth Hassell & Frans H. Brugman, *Saban Cottages watercolors*, Saba 1994 (tweede druk).

³⁰ Ypie Attema, *St. Eustatius: A short history of the island and its monuments*, Zutphen 1976; Ans Klomp, *Het "oude" Bonairaanse woonhuis: Enige aantekeningen bij een foto-overzicht* (Stinapa Documentatie Serie no. 8.), Curaçao 1981 en Joan D. van Aniel, *Caribbean traditional architecture: The traditional architecture of Philipsburg, St. Martin* (N.A.), (Antillen Working Papers 10), Leiden 1985. Op de achtergrond van al deze studies speelde C.L. Temminck Groll een belangrijke stimulerende rol.

³¹ W.J. van Balen, *Ons gebiedsdeel Curaçao*, Haarlem 1938; Hans Hermans, *Six islands in the sun, Zes eilanden in de Zon: Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, St. Eustatius, St. Maarten*, Aruba s.a. (1965); Luis H. Daal & Ted Schouten, *Antilliaans verhaal: Geschiedenis van Aruba, Bonaire, Curaçao, Saba, St. Eustatius en St. Maarten*, Zutphen 1988.

Afb. 8: Interieur van het *cas di palu di maishi*, Dokterstun te Curaçao bestaande uit twee kamers met daartussen een niet tot in de nok doorlopende muur. (foto auteur 2014)

dan wel *cas di torto* (leem). De wanden bestaan uit een structuur van boomtakken en twijgen, opgevuld met een mengsel van modder, mest en gras. De vloer was gemaakt van aangestampte klei. Er waren geen deuren tussen de ruimten, slechts gordijnen. De muren werden gekalkt en het dak gedekt met maisstro. Van deze 'pure' vorm zijn weinig voorbeelden bewaard gebleven. Dit niet op de laatste plaats door de veeleisende klimatologische omstandigheden, maar vooral omdat men waar mogelijk liever een *cas di piedra* optrok. Dit geschiedde met in de omgeving gevonden (koraal-) stenen die in een soort kistwerk gestapeld werden (afb. 7). Later werden ook cementstenen (*bloki's*) toegepast. De meest fundamentele aanpassing was echter een dak van golfplaten. Het belang van de uitvinding van *corrugated galvanised iron* voor *vernacular* architectuur kan moeilijk overschat worden sinds de introductie daarvan in de Cariben rond 1870. De meest eenvoudige *cas di piedra* had doorgaans maar twee kamers, één voor de ouders om in te slapen

en één voor de kinderen. Koken deed men buiten onder een boom en ook het wassen geschiedde buiten als het donker was. Bij afwezigheid van een *bestu* (huuske) op het erf deed men zijn behoefte in het struikgewas.³² In alle eenvoud vallen twee zaken op. Omdat er enkel op de begane grond gewoond wordt, is er geen trap in het huis. Daarnaast leidt de flauwe helling van het (golfplaten) dak inwendig niet tot een zoldering, maar tot een ziende kap. Ook toen men na 1900 de mogelijkheid had om platte daken te maken, bleef men in de tropische omstandigheden de voorkeur geven aan de ziende kap, die meer verkoeling gaf (afb. 8).

³² Klomp 1981 (noot 30), 168.

SCHAKELBAARHEID

De grondvorm van de *cas di piedra* is in essentie dwars van opzet en parametrisch van formaat. Voor Bonaire werd dat in 1981 door Frans Booi weergegeven (afb. 9). De meest eenvoudige vorm heeft slechts een toegangsdeur. Daarna volgen grotere varianten met één dan wel enkele vensters, gevolgd door een scheiding in twee kamers en telkens meer vensters voor een betere doorwaaibaarheid van het huis. De huisvorm toont zijn schakelbaarheid door de toevoeging van een tweede beuk aan de voorzijde. Die tweede beuk bestaat uit een *cushina* (keuken) op de hoek en een *ramada* (gesloten veranda) ernaast. In de meer uitgebreide vorm kent het huis een

Afb. 9: Overzicht van de ontwikkeling van de *cas di piedra* van één kamer tot een tweebeukige variant. (tekening auteur op basis van Bonarese woonhuizen)

Afb. 10: Voorbeeld van een *cas di hadrey* te Kralendijk op Bonaire met het hogere deel met open zoldering en een voorbeuk met aan de linkerzijde de *fogon*. (foto auteur 2008)

Afb. 11: Het Museo Numismatico Aruba aan de Weststraat, Oranjestad op Aruba met een vergelijkbare opbouw, maar met dakpannen en dakkapellen. (foto auteur 2008)

voorraadkamer genaamd *pruvishi* op de andere hoek. Tegen de keuken staat de *fogon* (ingebouwde schoorsteen). Deze stenen uitbouw met rookafvoer en een kleine kookgelegenheid komt aan vele huizen voor. Het is te vergelijken met het zogeheten fort zoals dat bij Urker vissershuisen voorkomt.³³ Op de Cariben staat de fogon aan de minst winderige kant van het huis, om mogelijke brand te voorkomen. Het ontwikkelde type heeft een deel met een zadeldak en een bredere voorbeuk met flauwer hellend lessenaardak. Deze bouw komt niet enkel op Bonaire voor (afb. 10), maar ook op Aruba (afb. 11). Bij dit laatste voorbeeld geven de dakkapellen niet de zolderverdieping aan, maar dienden ze voor de ontluchting van de open zolderruimte. De voorbeuk kan ook de vorm hebben van een halfopen portiek, *hadrey*

Afb. 12: Overzicht van de ontwikkeling van de *cas di hadrey* van beuk met voorbeuk tot een driebeukige variant. (tekening auteur op basis van Bonarese woonhuizen)

³³ Ronald Stenvert & Chris Kolman, *Monumenten in Nederland: Flevoland met terugblik & registers van de complete serie*, Zeist/Zwolle 2006, 76.

genoemd. Hoewel deze vorm lijkt op de *cas di piedra*, is de *cas di hadrey* een verdere ontwikkeling met meer mogelijkheden tot schakelbaarheid. Zo bevinden zich meer kamers in de hoofdbeuk en in de ontwikkelde vorm is er een derde beuk aan de achterzijde. Bij dergelijke ‘groeiwoningen’³⁴ kan de hoofdbeuk uitgebreid worden met een eetkamer (*comedor*), met meerdere kamers aan de windzijde van het huis en zelfs een extra veranda (afb. 12). Belangrijk was de noodzaak tot het verzamelen van het regenwater van de daken in een regenbak op enkele meters van het huis. In enkele gevallen werd een kelder onder een deel van het huis gebruikt en soms is er ook sprake van een gezamenlijke regenbak. Afhankelijk van het eiland kan de regenbak *cisterne* heten. Ook een ‘magazine’ of kelderkast en een vaak elders op het erf (*cura*) gelegen washuis behoren tot de onderdelen. Slechts in enkele gevallen is in de hoofdplaatsen sprake van een huis met verdieping en daarmee van een trap. Zelfs de rijkere woonhuizen in de wijk Scharloo in Willemstad bestaan overwegend uit aaneengeschakelde ruimten.³⁵ Schakelbaarheid en doorwaaibaarheid staan ook centraal bij de landhuizen op Curaçao, waar de kern gevormd wordt door een zaal met een vertrek aan beide zijden met daaromheen een omlopende galerij. Bij een landhuis als Knip (na 1693) is in het noordelijke deel van de omlopende galerij de *fogon* geplaatst (met daarnaast een *fõrnu* of broodbakoven) en ligt aan de oostzijde een

Afb. 13: Interieur van restaurant l'Escargot, Frontstreet, Philipsburg op Sint-Maarten, met wanden in *balloon-frame* en een ziende kap. (foto auteur 2014)

³⁴ Van der Klooster & Bakker 2007 (noot 5), 35-37.

³⁵ Pauline Pruneti Winkel, Scharloo: *A nineteenth century quarter of Willemstad, Curaçao: historical architecture and its background*, Delft 1987 (2de druk 1990).

Afb. 14: Extérieur van het restaurant l'Escargot op Sint-Maarten. De veranda heeft een daklijst versierd met *gingerbread*. (foto auteur 2014)

trapopgang naar de zolder boven de zaal. Ook landhuis Ascension (na 1634) heeft deze opzet, waarbij de verdieping en trap pas in de negentiende eeuw zijn toegevoegd.³⁶

Groot zijn de *cas di piedra* bepaald niet. In zijn kleinste vorm bedraagt de hut ruim 6 m² netto oppervlakte, in de tweekamervorm oplopend tot 12 m². Met voorbeuk gaat het om 26 en 29 m². De kleinste *cas di hadrey* is 26 m² en dit neemt toe tot 45 en 54 m² met een gemiddelde van 6 m² per toegevoegde kamer. Met een *cas di hadrey*, als een redelijke burgerwoning, van rond de 50 m², vormen de beide genoemde landhuizen Knip en Ascencion een buitencategorie met respectievelijk 311 m² en 283 m²: een zes keer zo grote maat.

BOVENWINDS

Hoewel nadere bestudering een genuanceerder verhaal mogelijk maakt, blijkt grosso modo op de bovenwindse eilanden eenzelfde manier van bouwen. In de literatuur wordt er op gewezen dat op de Benedenwinden vanaf de jaren twintig van de vorige eeuw huizen met houten wanden en

³⁶ Ozinga 1959 (noot 25), 230-231, 246-247; Newton 1986 (noot 27); E.A.J. Kamerbeek. & J. Mooij, *Landhuis Ascencion Vormingscentrum Koninklijke Marine*, Curaçao 2014.

plaatstalen zadeldaken verschenen. Deze bouwtraditie zou zijn meegenomen door de werknemers van de bovenwindse eilanden die gingen werken voor de olie-industrie op Aruba en Curaçao. De verdringing van traditionele *piedra* en pannen door rabatdelen en golfplaten past echter eerder in het algemene beeld van de groeiende beschikbaarheid van hout en de overvloedige aanwezigheid van golfplaat die overal het beeld van de Caribische architectuur ingrijpend heeft veranderd. En niet alleen daar, maar ook elders in de derde wereld van Caïro tot in de *favelas* van Rio de Janeiro toe.

Afb. 15: De op een stenen basement staande voormalige Rumshop, Van Tonningeweg, Oranjestad op Sint Eustatius. (foto auteur 2014)

De oudste huizen op de Bovenwinden werden gebouwd van bakstenen die als ballast meekwamen met de schepen van de West-Indische Compagnie, maar later vooral (opnieuw) toepassing vonden in basementen, ovens en cisternes. De huizen zelf zijn van hout en geconstrueerd als *balloon frames*. Deze wat negatieve benaming slaat op een houten frame gemaakt uit op korte afstand van elkaar geplaatste verticale stijlen met een afsluitende regel aan boven- en onderzijde. De stabiliteit werd ontleend aan de horizontale beplanking. Het geheel kreeg op de hoeken een versterking in de vorm van schoren (afb. 13). De structuur ontleent zijn naam aan critici die meenden dat de constructie bij de eerste de beste storm zou wegwaaien. Dat bleek niet het geval en het werd een wijd verspreide manier van bouwen in warmere streken.³⁷ Het huis dat hier als voorbeeld dient, is een tweebeukig pand op een basement met een open veranda aan de voorzijde (afb. 14). Het gaat om een dwars huis van 15 m breedte en twee maal 6 m diepte en daarmee een behoorlijke oppervlakte van 180 m². Het gemiddelde van de nog bewaarde oudere woonhuizen in Philipsburg benadert eerder de ruim 60 m².³⁸ Opmerkelijk is dat de zogeheten *weather boarding* aan de zijgevel in rabatdelen is uitgevoerd en de meer beschermde plek onder de veranda met een gladdere verticale beplanking. Ook op de andere bovenwindse eilanden komen vergelijkbare huizen voor, zoals de zogeheten Rumshop in Oranjestad op Sint Eustatius, een dwarshuis met aanbouw op een basement, waarvan de kern niet meer dan 20 m² groot is (afb. 15). Dit in 1985 gerestaureerde huis heeft gepotdekselde wanden van

³⁷ Colin Davies, *The Prefabricated Home*, London 2005. Van Andel 1985 (noot 30), 23.

³⁸ Berekend op grond van de woonhuistabel in Van Andel 1985 (noot 30).

Afb. 16: Het Saba-museum, Park Lane Street, Windwardside op Saba met op de voorgrond de cisterne met dek voor de extra opvang van water.
(foto auteur 2014)

blauw geverfde shingles van walabahout (bijlhout) uit Guyana, dat zich goed laat splijten en veel op de Bovenwinden werd toegepast. De meest karakteristieke huizen zijn misschien wel de woonhuizen op Saba, die doorgaans eveneens op een basement staan met terras of veranda, uit meerdere delen kunnen bestaan, en in nagenoeg alle gevallen een cisterne hebben voor de opvang van het water van de daken en het dek van de cisterne zelf (afb. 16). Volgens de traditie hebben ze rode daken, witte wanden, groene vensters en deuren. Een goed voorbeeld is het Saba-museum in Windwardside dat in opzet uit circa 1840 zou dateren en oorspronkelijk gebouwd werd als woonhuis voor de zeekapitein Josiah Peterson. Het huis bestaat uit een woondeel en een keukendeel met in steen uitgevoerde *fogon*. Ook hier is het *balloon frame* in het interieur zichtbaar en de ziende kap met hoekkepers en sporen (afb. 17). En hoewel het ooit bewoond werd door een echtpaar met negen kinderen is het huis met vier kamers en een keuken en in totaal 53 m² voor Caribische begrippen niet bepaald klein te noemen (afb. 18). Het blijkt net iets groter dan de gemiddelde Sabaanse woning van netto circa 50 m².³⁹

³⁹ Berekend op grond van de objecttheek (database) bij Brugman 1995 (noot 29) (gecorrigeerd naar binnenruimte).

SCHAARSTE

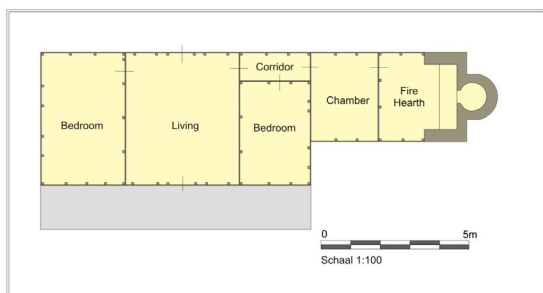
Waar in het algemeen blijkt dat de behoefte aan een gebouw altijd groter is dan de financiën of het beschikbare bouw materiaal, geldt dit in verhevigde mate voor de eilanden. Koopvaardij schepen brachten bakstenen en dakpannen als ballast uit Nederland mee. Maar de vraag bleek aanzienlijk groter dan het aanbod, waardoor baksteen tot zes keer duurder was dan breuksteen en daarom vooral voor verdedigingswerken werd gebruikt en bij landhuizen of in de stad voor details.⁴⁰ De meeste waren, net als de dakpannen uit Holland, geproduceerd langs de Rijn en de IJssel, hoewel in negentiende eeuw ook (Limburgse?) kruispannen verschenen en zelfs een enkele dakpan uit Batavia kwam.⁴¹ Locale baksteenproductie is wel geprobeerd, maar bleek onsuccesvol. Breuk- en koraalsteen werd benedenwinds het meest toegepast, maar door de onregelmatige vorm resulteerde dit in vrij dikke muren samengehouden door een mengsel van leem, zand en kalk als specie (afb. 19). De gevels werden vervolgens gepleisterd. Als er al enige decoratie toegepast werd, was dit vaak classicistisch. Kalk werd gebrand van koraalsteen, waarvoor ondermeer de giftige manzanillaboom als brandstof werd gebruikt. Over het algemeen heeft het toch al niet bijster grote bomenbestand op de eilanden tamelijk geleden onder het kalkbranden. Pokhout (*wayaca*) en verfhout (brazielhout) werden uitgevoerd vanwege de hardheid, voor in de molenbouw en voor rode kleurstof, maar met dat hout kon niet gebouwd worden. Hout van de tamarindeboom bleek wel geschikt voor daksparren en binnentimmerwerk. Constructiehout werd echter al vanaf de achttiende eeuw uit Noord-Amerika ingevoerd, waaronder vooral veel pitch-pine. Voor de eenvoudige woningen werd een dakbedekking van maïsstengels (*palu di maishi*) toegepast en een wandbedekking van gevlochten

Afb. 17: De ouderlijke slaapkamer van het Saba-museum met balloon frame en ziende kap. (foto auteur 2011)

⁴⁰ Newton 1986 (noot 27), 39-76 en Van der Klooster & Bakker 2007 (noot 5), 287-312.

⁴¹ Gezien in de vitrine van de Stichting Monumentenzorg Curaçao bij bezoek op 15 november 2014.

Afb. 18: Plattegrond van het Saba-museum.
(tekening auteur op basis van opmeting Frans
Brugman)

kalebasstengels bestreken met een mengsel van leem en koemest (afb. 20). Soms werd daarvoor de houtige kern van de *kadushi* (zuilencactus) gebruikt.⁴² Een enkele keer zijn deze ook als dakspar toegepast, maar doorgaans hadden ze onvoldoende lengte.⁴³ De ware revolutie die de komst van golfplaat teweeg bracht is al genoemd (afb. 21). Vooral voor de Bovenwinden was dit een uitkomst, omdat tropische stormen daar vaker

voorkomen en een pannendak windgevoeliger is dan een dak van golfplaten.

Afb. 19: Een *cas di hadrey* in Kralendijk op Bonaire met muren van koraalsteen tijdens restauratie. (foto auteur 2008)

⁴² Op Aruba *breba* genoemd.

⁴³ Klomp 1981 (noot 30), 180.

Golfplaten werden ingevoerd en dat gold ook voor alle andere bouwmaterialen, zoals de decoratieve tegels die doorgaans vooral uit Latijns-Amerika afkomstig waren en in mindere mate uit België.⁴⁴

Voor de bovenwindse eilanden gold in grote lijnen hetzelfde. Lokaal werd kalk gebrand van aanwezige kalksteen. Behakte kalksteen werd in tuinen muren, basementen en cisternes verwerkt. Het hout, doorgaans pitch-pine, kwam uit Noord-Amerika en moest op Saba met de nodige moeite via de lange uitgehouwen trap vanaf de op zeeniveau gelegen haven omhoog gevoerd worden. Voor daken, maar vooral voor de wanden, werden shingles gebruikt van ceder- of walabahout. De geaccentueerde planken op de hoeken kregen in de iets uitgewerktere versie soms een vorm die op hoekblokken leek. Een opmerkelijk fenomeen op de Bovenwinden is de toepassing van decoratieve houten versieringen aan de dakranden. Deze machinale gezaagde decoratie kwam uit Noord-Amerika en wordt *gingerbread* genoemd.⁴⁵

Afb. 20: Detail van een wandvulling, aan de bovenzijde gemaakt van gevlochten kalebastakken en onderaan van de houtige kern van de *kadushi* (zuilcactus). Reconstructie in de kruidentuin van Dinah Veeris te Curaçao. (foto auteur 2014)

COMMANDEURSWONINGEN

Ook op de Nederlandse Waddeneilanden zijn vrijwel alle bouwmaterialen ingevoerd bij gebrek aan geschikte klei en bomen. Daar houdt de vergelijking niet op. Toch heeft het er alle schijn van, dat er meer bekend

⁴⁴ Van der Klooster & Bakker 2007 (noot 5), 289-291.

⁴⁵ Brugman 1995 (noot 14), 27-45; Van Andel 1985 (noot 30), 29-33.

Afb. 21: Detail van een relatief moderne golfplaat, gestanst in de vorm van een dakpan, op een klein woonhuis in Scharloo, Willemstad op Curaçao. (foto auteur 2014)

is over de woonhuizen op de Cariben dan op de Waddeneilanden.⁴⁶ Op de vijf bewoonde Nederlandse eilanden zijn 163 woonhuizen rijksmonument. Tachtig daarvan staan op Ameland en hebben als redengevende omschrijving: 'Karakteristiek Amelander huis onder zadeldak tussen topgevels'. Afgezien van de tautologie dat er op Ameland karakteristieke Amelander huizen staan, rijst de vraag wat er dan zo karakteristiek is aan deze huizen. Een betere term is commandeurswoning, als algemeen begrip voor woonhuizen van zeekapiteins.⁴⁷ In het algemeen betreft het diepe eenlaagse panden met een zadeldak tussen puntgevels. Inwendig staat een schouw tegen de voorgevel, wat leidt tot een asymmetrische plaatsing van het zoldervenster. Niet zelden zijn de huizen gebouwd voor dubbele bewoning. Een aparte studie over deze huizen zou

⁴⁶ In de literatuur over de Waddeneilanden staat het landschap doorgaans centraal. A.J. Wijnsma, *Beschermde dorpsgezichten in Friesland: Hollum Ameland*, Leeuwarden 1991; Dré van Marrewijk e.a., *Waddenland: Het landschap en cultureel erfgoed in de Waddenzee-regio*, Leeuwarden 2001. Het boek van Oense Straatsma, *Een en al boerderij op Ameland*, Ameland 2010, gaat alleen over boerderijen en tot boerderij verbouwde commandeurswoningen.

⁴⁷ Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Fryslân/Friesland*, Zeist/Zwolle 2000, 48-49, 171. Van deze commandeurswoningen zijn er op de vijf eilanden nog ruim 180 te vinden.

interessant zijn, hier beperken we ons tot een vergelijking. Daartoe zijn twee woningen in Hollum op Ameland uitgekozen: de later tot boerderij uitgebreide woning Bakkerstraat 7 uit 1615 en de later tot museum ingerichte woning Herenweg 1 uit 1751. In beide gevallen gaat het om een dubbele woning met een kamer met bedstedewand en aangrenzende gang. In het geval van het museum is er ook een zijkamer (afb. 22). Het huis aan de Bakkerstraat had geen trap, maar een luik met ladder naar de zolder. Het voorhuis is 39,6 m² groot, waarvan netto voor de woonkamer 22 m² en voor het achterhuis van 37,6 m². Dat geeft

Afb. 22: Plattegrond van het in 1751 gebouwde dubbele commandeurshuis, Herenweg, Hollum op Ameland, nu in gebruik als Museum Sorgdrager. (tekening auteur)

Afb. 23: Gevel van de achterkamer van Museum Sorgdrager. Het zoldervenster in de topgevel diende ter verlichting van de verder niet bewoonde zolder. (foto auteur 2014)

Afb. 24: Betegelde wand met schouw in de voorkamer van Museum Sorgdrager. (foto auteur 2014)

een totaal van 77,2 m². Vanwege de zijkamers is het huis aan de Herenweg groter en heeft het een trap naar de verder niet bewoonde zolder (afb. 23). Hier is het voorhuis 47,6 m² waarvan netto voor de woonkamer 22 m² (afb. 24) en een bedstedewand van 5,9 m² (afb. 25). Het achterhuis is 56,3 m² en dat maakt een totaal van 103,9 m². Dat is tezamen een redelijke woning wanneer bedacht wordt dat de gemiddelde oppervlakte van een woning 120 m² bedraagt.⁴⁸

Een opvallende overeenkomst tussen de huizen op de Wadden en in de West is het vrijstaande karakter van de huizen en hun eenlaagse uitvoering. Klimatologische verschillen resulteren in de vorm van het steilere dak en de schouwen. Functioneel anders is de gang als verbinding tussen de ruimten. Daarnaast wordt de zolder gebruikt voor opslag. Waar in de kapiteinswoning op Saba de slaapkamer met 12,5 m² groter is dan de bedstedewand, is de living met 17 m² kleiner dan de woonkamers in beide huizen in Hollum, maar er werd doorgaans ook meer buiten geleefd. Slapen in een bedstede blijkt een specifiek element voor Nederland te zijn.⁴⁹ De verschillende vormgeving van de slaapfunctie is een voorbeeld van een kader in de zin van Rapoport waarbij

⁴⁸ www.cbs.nl geraadpleegd 21 maart 2014.

⁴⁹ Ileen Montijn, *Tussen stro en veren: Het bed in het Nederlandse interieur*, Wormer 2006.

in de West een afzonderlijke slaapkamer benut wordt en het in Nederland lang een traditie bleef om in een bedstede te slapen.

BESLUIT

Vanuit een antropologische getinte invalshoek is hier een aanzet gegeven voor een verhaal over functies, indelingen en realisatie met beperkte middelen. Het blijkt hoe weinig wij eigenlijk nog weten over de woonhuizen in Caribisch Nederland, maar nog minder over die op onze Waddeneilanden. Over de architectonische en bouwhistorische aspecten is meer geschreven dan over de omvang van een woning en de verdeling van de functies. Dit geldt overigens niet enkel voor woonhuizen op eilanden, maar ook voor woonhuizen in historische steden op het vaste land die de door ‘opwaartse druk’ aldaar wel van een verdieping en dus van een trap voorzien zijn. Ook voor huizen in de stad zou het een

interessante vraag zijn waarom ze hun omvang en indeling hebben gekregen. In de West blijkt ruim gewoond te kunnen worden in twee vertrekken, hoewel één extra beter is. In de zin van Rapoport worden de woonfuncties over het aantal beschikbare ruimten verdeeld. Op alle zes eilanden in de West blijkt, onafhankelijk van de uiteindelijke materialisatie, een vergelijkbaar systeem van schakelen boven stapelen. Dit principe van een ‘eenlaags schakelbaar woonhuis zonder trap’ blijkt ook in Hollum te vinden. Daarbij blijkt de overeenkomst tussen Caribisch bouwen en Wadden-vernacular groter dan vermoed.

Afb. 25: Bedstedewand met twee bedsteden en een kast in de voorkamer van Museum Sorgdrager. (foto auteur 2014)

TWEE VEELHOEKIGE KAPPEN

UIT DE LATE 14DE EEUW

TWEE VEELHOEKIGE KAPPEN UIT DE LATE 14DE EEUW DE KOORKAP EN DE KLEINE SPITS VAN DE SINT-MAARTENSKERK IN ZALTBOMMEL

KAREL EMMENS

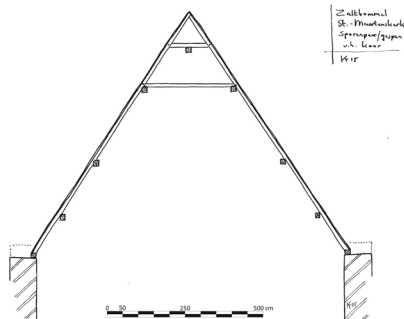
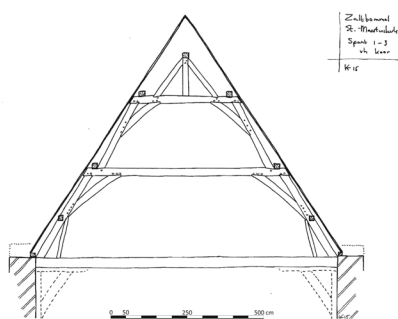
INLEIDING

De Sint-Maartenskerk in de kleine stad Zaltbommel is een opmerkelijk kerkgebouw (afb. 1). Niet alleen valt de kerk op door de grootstedelijke maatvoering en de afgewogen architectuur (waarop in een nog te verschijnen monografie nader zal worden ingegaan), maar ook vanwege enkele bijzondere oplossingen in de grote houtconstructies van de daken.¹ Met name de koorkap en de kleine naaldspits op de traptoren van het koor, respectievelijk gedateerd

Afb. 1: De Sint-Maartenskerk van Zaltbommel rijst hoog op boven de stad.
(foto auteur)

¹ De beoogde monografie wordt in samenwerking met Marjan Witteveen uit Zaltbommel gemaakt. Tevens zullen verschillende andere auteurs een bijdrage leveren.

Afb. 2: Dwarsdoorsneden over de koorkap: links bij de spanten 1-3 en rechts bij de sporenparen tussen de spanten. Het gestippelde muurverband, muurstijlen en korbels, is er waarschijnlijk niet geweest. (tekening auteur, gebaseerd op de bouwtekening uit 1939)

op 1395/1396d en 1397d, zijn uitzonderlijk vormgegeven. Enkele aspecten van de koorkap en het schipdak (omstreeks 1438d) zijn al door Herman Janse in zijn standaardwerk uit 1989 over Nederlandse dakconstructies weergegeven. In deze studie baseerde hij zich mede op een onderzoek van L.H. Boot dat in 1988 in het bulletin van de KNOB is verschenen.² De bijzondere koorsluiting en de unieke spits op de zogenoemde Varkenstoren zijn echter volledig over het hoofd gezien. Beide veelhoekige houtconstructies zijn daarom hier onderwerp van een nadere analyse.

HET KOORDAK

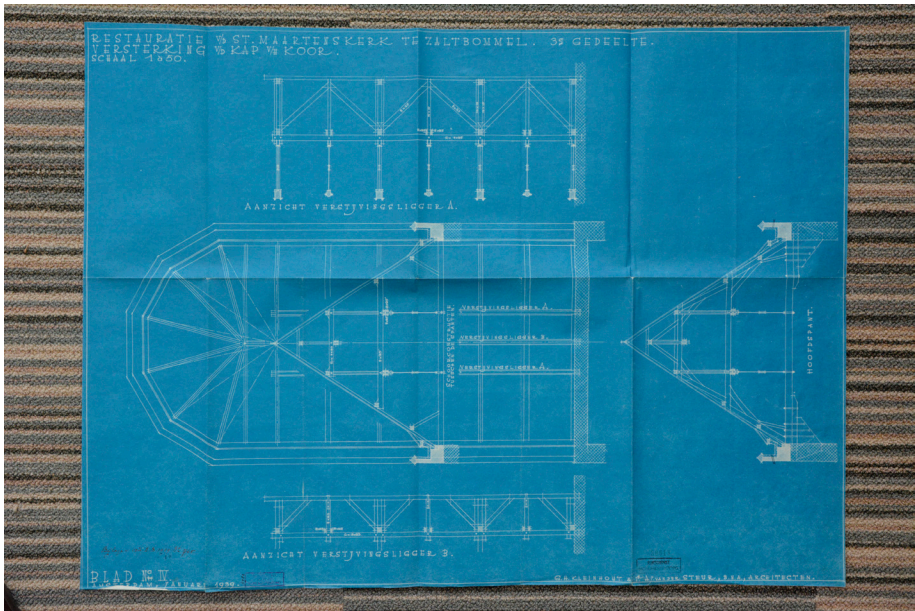
Het rechte, westelijke deel van de koorkap bestaat uit vier spanten, waarvan de eerste drie volledig identiek zijn (afb. 2).³ De plaatsing correspondeert met de travee-indeling, waarbij de

Afb. 3: De gesneden telmerken zijn aan de noord-zijde voorzien van een 'visje' als richtingsteken, zoals hier op spant 1. (foto auteur)

² H. Janse, *Houten kappen in Nederland 1000-1940*, Delft/Zeist 1989. L.H. Boot, 'De kap constructie van de St. Maartenskerk te Zaltbommel', in: *Bulletin KNOB* 87 (1988), 221-228.

³ Voor de constructies van de spanten en sporen is de dwarsdoorsnede op de bouwtekening uit 1939 gebruikt, omdat in de opmetingstekening van Boot uit 1988 enkele fundamentele onjuistheden zaten.

Afb. 4: Bouwtekening van de koorkap uit 1939, waarop de verschillende vernieuwingen in de muurkroon en de dakvoet zijn weergegeven, evenals de toegevoegde hulpconstructie. (tekening RCE)

meest westelijke als strijksant is opgesteld bij de muur tussen het koor en het schip. De spanten zijn opgebouwd uit twee gestapelde dekbalkjucken (schaargebinten) met flieringen en windverbanden. Op het bovenste juk bevindt zich een geschoorde stijl van de hanebalkfliering waarin eveneens een windverband is toegepast. De getrokken telmerken zijn aan de noordzijde voorzien van een richtingteken in de vorm van een 'visje' (afb. 3). Tijdens de restauratie in 1939 is de dakvoet sterk gewijzigd, waardoor de oorspronkelijke situatie op dit niveau niet bewaard is gebleven (afb. 4).⁴ De muurkroon is destijds vernieuwd en verhoogd in beton, de trekbalken rusten sindsdien op betonnen consoles en de sporen op dit niveau zijn deels hergebruikt en deels vernieuwd. Bovendien is een houten hulpconstructie in de vorm van vakwerkliggers in het koordak verwerkt.

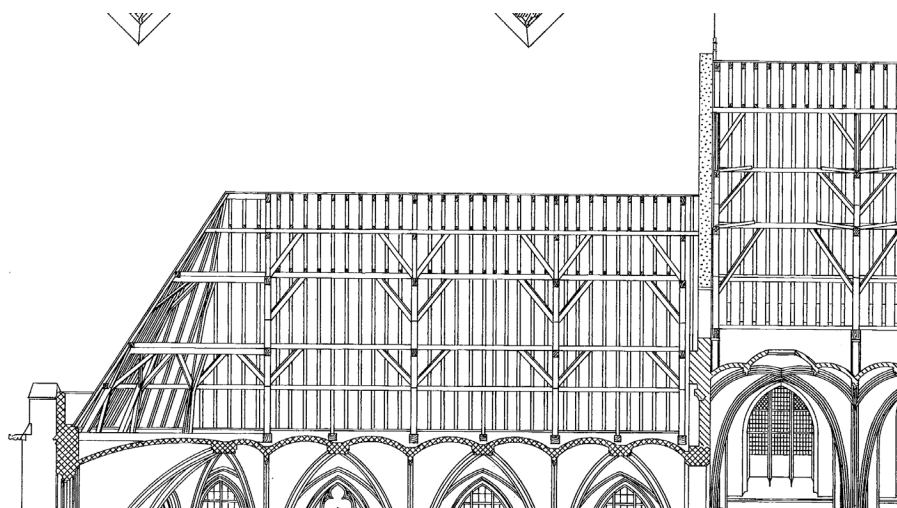
Hoe deze onderdelen oorspronkelijk waren vormgegeven, is niet met zekerheid bekend. De enige bron die zicht geeft op de situatie vóór de grote restauraties is de opmetingstekening van G. de Hoog uit 1909 (afb. 5). In het veertig jaar

⁴ M.M.I.J. van de Wouw, *Drie restauraties van de Sint Maarten te Zaltbommel*, (doctoraalscriptie, ongepubliceerd), Nijmegen januari 1987, 62.

jongere schipdak geeft hij de nog altijd bestaande situatie weer van trekbalken die zijn opgenomen in een portaalgebint met muurstijlen en korbeels, terwijl in het koordak de trekbalken zonder verder enige ondersteuning in de muren zijn opgelegd. Er kwamen volgens de tekening ook geen uitgemetselde muurdammen voor, ook niet onder het strijkspant waar dit toch wel degelijk het geval is. Daar ook de constructie in de koorsluiting niet geheel juist is weergegeven, moeten er enige vraagtekens bij de betrouwbaarheid van deze tekening worden geplaatst.

De weergegeven situatie zou echter wel goed kunnen verklaren waarom men al in de negentiende eeuw constructieve problemen in het koor had geconstateerd.⁵ Dit zou dus weer voor de juistheid van de weergave pleiten; in de driedimensionale reconstructie is de koorkap daarom zonder portaalgebint getekend (afb. 6).

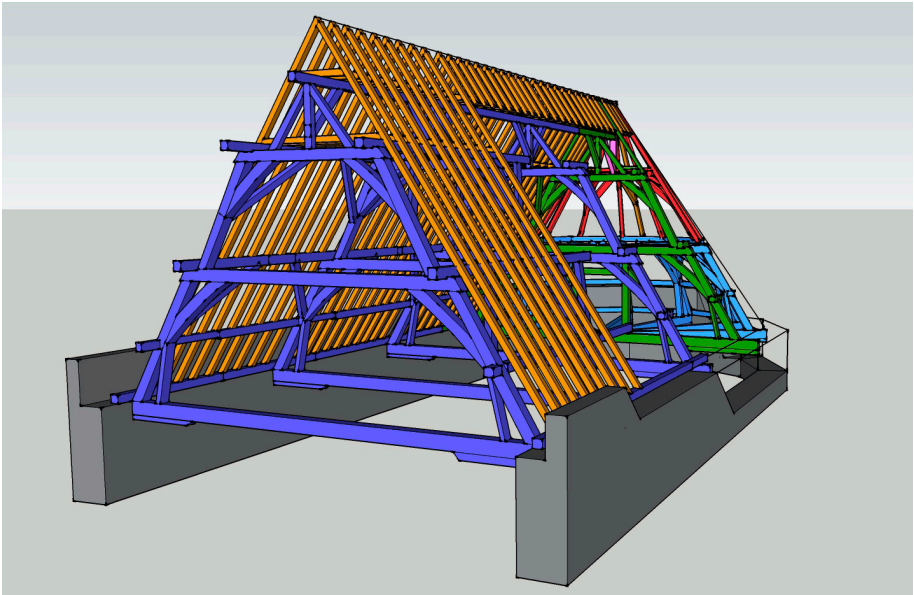
Uniek in de koorkap waren de ‘tussenflieringen’ die halverwege in de onderste spantbenen waren gepend (afb. 7); er zijn nog geen voorbeelden uit andere

Afb. 5: Detail van de langsdoorsnede van de Sint-Maartenskerk uit 1909, met links het lagere koordak zonder muurverband en rechts het hogere schipdak met muurverband en standzontjes. (tekening doorsnede RCE)

daken bekend. Ze zijn ook correct weergegeven op de bouwtekening van 1909 (zie afb. 5). Helaas zijn ze tijdens herstelwerkzaamheden in 2004 ongemerkt vervangen door ‘tussengordingen’, waarvan de klossen, die met gesmede

⁵ Van de Wouw (1987), 57-61.

Afb. 6: Driedimensionale impressie van het koordak, met zicht op het eerste spant. Ten behoeve van de zichtbaarheid zijn delen van het muurwerk en de dakconstructie weggelaten. (3D impressie auteur)

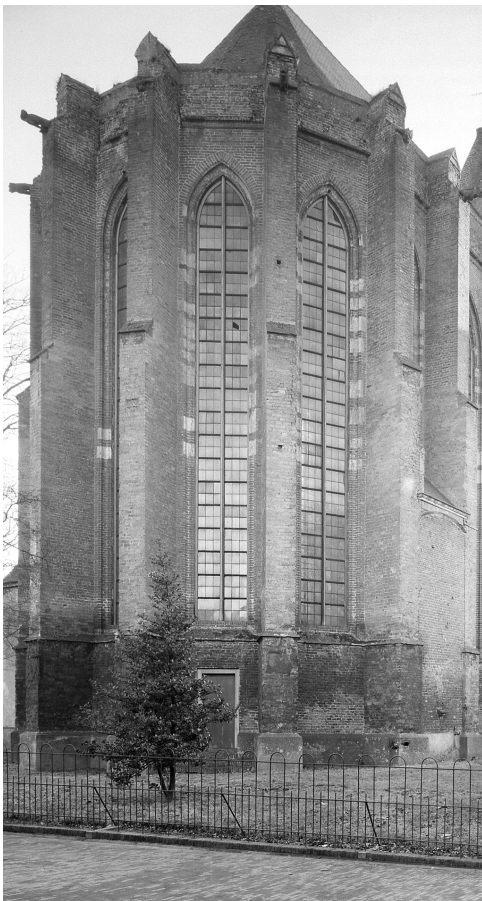
nagels op de spantbenen zijn gespijkerd, de pengaten grotendeels afdekken. Deze tussenflieringen (en ook de huidige tussengordingen) dienden voor het opvangen van de sporen op ongeveer halve hoogte tussen de muurplaat en de flieringbalken die op de onderste dekbalk liggen. Uit vergelijkingen met andere daken uit de veertiende en vijftiende eeuw blijken deze extra flieringen en gordingen alleen voor te komen in een situatie waarin de sporen voorzien zijn van zeer korte standzoontjes of waarin standzoontjes zelfs volledig afwezig zijn.⁶ Deze laatste optie is op de bouwtekening uit 1909 weergegeven, waar in het schipdak wel en in het koordak geen standzoontjes zijn getekend. Het is zeker denkbaar dat dit de oorspronkelijke situatie was, want het koor is van meet af aan voorzien van een (gemetselde) balustrade waarachter de goot lag en dan pas het dak (afb. 8). Hierdoor bleef er (ook volgens de tekening uit 1909) op de muurkroon onvoldoende ruimte over voor een dubbele muurplaat met standzoontjes: alleen een enkele muurplaat paste. In het schip is een vergelijkbare situatie met een (open) balustrade toch nog opgelost met twee dicht bij elkaar gelegen muurplaten en zeer korte standzoontjes (afb. 9): ook

⁶ Oudere voorbeelden zijn ook bekend, maar komen voor in andere, oudere constructietypes. Zie Patrick Hoffsummer, *Les charpentes de toitures en Wallonie*, (Études et documents, monuments et sites 1), Namen 1995, 57, 87, 88, 90 en 128 (alle uit de dertiende eeuw).

Afb. 7: Dia uit 2003 van de 'tussenfliering' die gepend was in de spantbenen van de onderste jukken. In 2004 zijn ze vervangen door 'tussengordingen'. (dia auteur)

daar komt halverwege het onderste spant een extra gording voor. De afwezigheid van een dubbele muurplaat met blokkeels en standzoontjes lijkt voornamelijk een zeer ongebruikelijke situatie te zijn geweest, die alleen in bijzondere omstandigheden voorkomt. Dit is bijvoorbeeld het geval in de St.-Joriskerk van Amersfoort, een driebeukige hallenkerk uit de late veertiende eeuw, waar ze in de beide zijbeuksdaken alleen in de sporen aan de zijde van de middenbeuk ontbreken en daar extra ondersteund worden door een in de spantbenen gepende oorspronkelijke tussengording (afb. 10).⁷

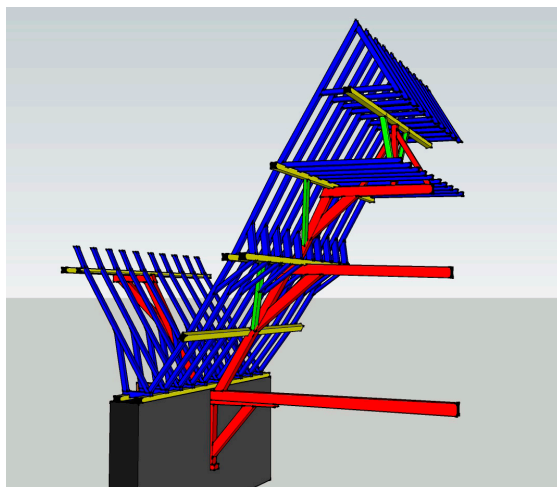

Afb. 8: Kooraanzicht uit circa 1930, voor de grote restauratie, met de gemetselde balustrade. (foto RCE)

⁷ Karel Emmens, *De St.-Joriskerk in Amersfoort. Een middeleeuwse kerk voor stad en kapittel*, Amersfoort 2012, 132-134. De daken zijn nog niet bevredigend gedateerd, maar lijken wel jonger dan het muurwerk te zijn.

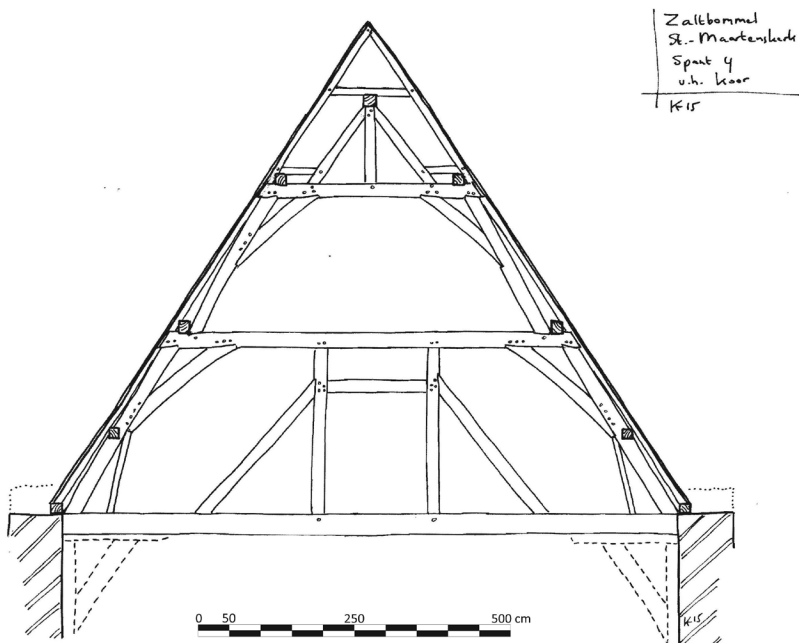
Afb. 9: Detail van het schipdak met de kleine standzoontjes en de extra gording achter de spantbenen. (foto auteur)

DE KOORSLUITING

Het vierde spant bevindt zich op de overgang naar de koorsluiting. De opbouw is identiek aan de drie andere spanten en telt mee in die reeks (inclusief het 'visje' aan de noordzijde), maar heeft twee toegevoegde constructies (afb. 11). Tussen de trekbalk en de onderste dekbalk zijn twee afgeschoorde stijlen met een korte tussenbalk toegevoegd (de schoren en tussenbalk zijn later verwijderd), die bijna als een eenvoudige vakwerkconstructie overkomen (afb. 12). Op de bovenste dekbalk is een sporenpaar geplaatst, waarvan de haanhouten in de schoren van de stijl onder de hanebalkfloring zijn gepend. Ook achter de spantbenen zijn sporen gelegd. Hieruit komt naar voren dat dit spant in tegenstelling tot de andere drie wel onderdeel vormt van de sporenreeks en dat dit spant aanzienlijk versterkt is ter hoogte van het onderste

Afb. 10: Driedimensionale impressie van het hallenkoordak van de Sint-Joriskerk in Amersfoort. De zijbeuksdaken hebben naast de middenbeuk geen standzoontjes maar in plaats daarvan een ingepende tussengording. (3D impressie auteur)

Afb. 11: Dwarsdoorsnede bij spant 4, waarop de volledige oorspronkelijke constructie is weergegeven. Het gestippelde muurverband, muurstijlen en korbeels, is er waarschijnlijk niet geweest. (tekening auteur, gebaseerd op de bouwtekening uit 1939)

schaargebint. Een en ander is het gevolg van het feit dat dit spant ook onderdeel is van de constructie op de koorsluiting (afb. 13). Aan de oostzijde van spant vier wordt duidelijk waarom het onderste niveau versterkt moest worden, omdat hier zes halve dekbalkjukken (schaargebinten) op zowel de trekbalk als de dekbalk aansluiten (afb. 14). Opmerkelijk zijn de lange balken die nodig zijn doordat de overspanning loopt van de hoeken tussen de negen sluitingszijden (9/12) naar het vierde spant boven de oostelijkste gordelboog. Hierop komen andere telmerken voor, getrokken merken met aan de noordzijde een niet-meetellend gebroken merk als richtingteken (afb. 15), terwijl aan de zuidzijde alle merktekens gebroken zijn. Op het niveau boven de halve spanten komen in de hoeken van de sluitingszijden alleen hoekkepers voor die als een soort tussenbalkjukken zijn vormgegeven (afb. 16). Deze acht 'hoekkeperspanten' zijn gepend in een korte makelaar die zich iets ten oosten van het vierde spant in de nok van het dak bevindt (afb. 17). Ze zijn elk voorzien van een massief korbeel, dat (tevens) als noodzakelijke opsluiting dient van de bovenste flieringbalk. Deze balk ligt immers onder de haanhouten/tussenbalken en zou dan in de koorsluiting als het ware zonder ondersteuning zweven, afgezien van het windverband dat alleen de beide derde hoekkeperspanten hebben. De makelaar is gesteld

Afb. 12: Detail van spant 4, waar alleen de stijlen zijn overgebleven van de oorspronkelijke versterkingsconstructie, met de kepen en pengaten van de verdwenen schoren. Zichtbaar is de hulpconstructie met dubbele platen en ijzeren ankers uit 1939. (foto auteur)

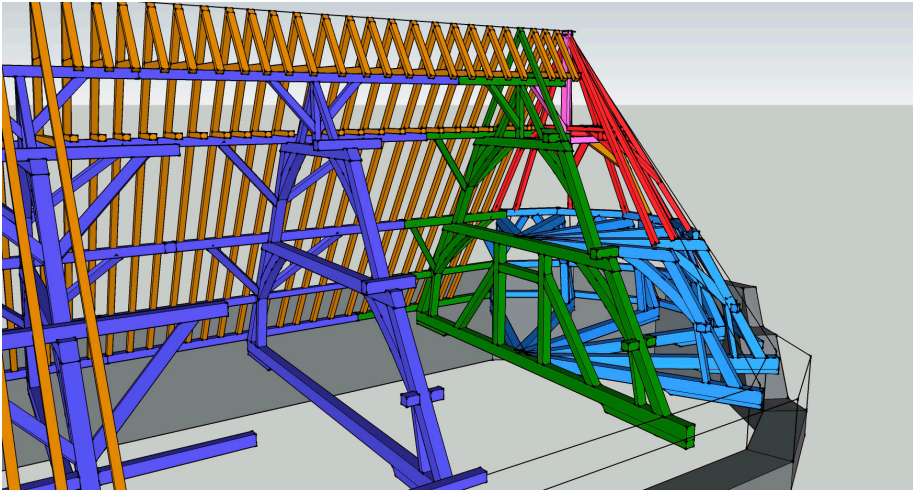
op een flieringbalk die aan de ene zijde is gepend in de bovenste dekbalk van spant vier en aan de oostzijde gekeept in een spoor in het dakvlak en daarop afgeschoord met een korbeel. Dit is bovendien het enige punt in de koorsluiting waar de bovenste flieringbalk óp een andere balk rust. Aan de westzijde heeft de makelaar een windschoor naar de hanebalkfliering, die in de makelaar is gepend. Er zijn (nog) geen telmerken waargenomen op de hoekkeperspanen.

EEN COMPLEXE CONSTRUCTIE

Deze opbouw wijkt sterk af van de koorsluitingen met gestapelde halve spanten, vaak in de vorm van halve of hele 'stergebinten', die al omstreeks deze tijd aantoonbaar zijn en in de vijftiende en zestiende eeuw dominant waren. Een vroeg voorbeeld in onze streken is de koorsluiting van de Utrechtse Domkerk uit circa 1386, die is afgebeeld op de omslag van het standaardwerk van Janse.⁸ Ongeveer vijftig jaar eerder kwam het principe al in Luik voor.⁹

⁸ Janse (1989), 4 en 190-193. Dick Zweers, 'Van stergebinten en torenspitsen. Een merkwaardige kapconstructie boven de koorsluiting van gotische kerken', in: (K. Emmens, K.J. Steehouwer e.a. red.), *Monumenten en bouwhistorie* (Jaarboek Monumentenzorg 1996), Zwolle/Zeist 1996, 29-38. Emmens (2012), 134-135.

⁹ Weliswaar in een kleine spits: Hoffsummer (1995), 83 en 128.

Afb. 13: Driedimensionale impressie van spant 4 met de aansluitende halve spanten in de koorsluiting en daarboven de hoekkepers. (3D impressie auteur)

Een opmerkelijk gevolg van de complexe aanleg in Zaltbommel is de afwijkende positie van de hoekkeperspanten ten opzichte van de halfspanten. De dakvlakken van de koorsluiting zetten weliswaar op de muurkroon op hetzelfde punt aan als de halfspanten, maar gaan naar een ander middelpunt (de makelaar) dan de halfspanten (spant vier). De hoeken van de dakvlakken verschuiven daardoor ten opzichte van de halfspanten, waardoor de hoekkeperspanten

niet óp maar naast de dekbalken van de halfspanten terecht komen (afb. 18). Ze zijn daarom geplaatst op de onderste flieringbalken die op de dekbalken liggen. Bovendien heeft de hoek tussen het rechte dakvlak en de eerste sluitingszijde als gevolg hiervan een schuin en niet zoals gebruikelijk een verticaal verloop (zie afb. 1).

Het eindresultaat

Afb. 14: Detail van de aansluiting van de dekbalken van de halve spanten op de dekbalk van spant 4. (foto auteur)

Afb. 15: Telmerk op het meest oostelijke halfspant in de noordzijde van de koorsluiting. (foto auteur)

wekt de indruk alsof er twee verschillende bouwtradities met elkaar zijn verweven. Enerzijds bestaat de constructie uit spanten die bijna een schoolvoorbeeld van gestapelde dekbalkjukken vormen, weliswaar zonder muurverband, terwijl anderzijds de hoekkeperspanten met de makelaar in de koorsluiting voort lijken te komen uit de traditionele sporenkap. Alle onregelmatigheden in de sluiting zijn het gevolg van

een te ver naar het westen plaatsen van het middelpunt van de halfspanten. Daardoor ontstond weliswaar een variant op een half stergebint, maar die kon onmogelijk gestapeld worden. Rond het feitelijke middelpunt, gemarkeerd door de makelaar, moest daarboven een andere constructie geplaatst worden die eigenlijk losstaat van het stergebint. En zo is het met enige hulp al ruim zeshonderd jaar gebleven.

Hoewel deze dakconstructie getuigt van de inventiviteit van de timmerman, roept het fundamentele vragen op. Is deze complexiteit het gevolg van de inzet van een wellicht lokale timmerman die weinig ervaring had met dergelijke veelhoekige houtconstructies? Of kwamen dergelijke ongebruikelijke constructies in de veertiende eeuw wel vaker voor en laten ze stadia in de zoektocht naar de beste oplossing met spanten zien?¹⁰ Hierop zou ook de afwezigheid van het muurverband kunnen wijzen, want dat verschijnsel lijkt zich pas te ontwikkelen tegelijk met de opkomst van de spantconstructies.¹¹ Of was het juist bij traditionele kapconstructies en torenspitsen gebruikelijk dat ze los

¹⁰ Aldus Zweers (1996), 29.

¹¹ Het oudste voorbeeld van een volledig muurverband in de Lage Landen bevindt zich in het koor van de kathedraal van Doornik, midden dertiende eeuw, onder invloed van het Île de France (Hoffsummer (1995), 76 (voorloper in het twaalfde-eeuwse schip), 87 en 127). De ontwikkeling wordt ook zichtbaar als Janse (1989) en Binding (1991) chronologisch worden geanalyseerd: in de sporendaken kwamen soms al doorlopende standzoontjes voor om wegschuiven te voorkomen (Janse (1989), 75, 82-83), maar in de veertiende eeuw ontstaan de met de trekbalken geïntegreerde portaalgebinten (Janse (1989), 64, 109 e.v.). In Duitsland lijkt dat nog wat later te zijn, namelijk de vijftiende eeuw, en tamelijk spaarzaam voor te komen (Binding (1991), 102, 152). (Günther Binding, *Das Dachwerk auf Kirchen im deutschen Sprachraum vom Mittelalter bis zum 18. Jahrhundert*, München 1991.)

Afb. 16: Beeld van de hoekkeperconstructie in de koorsluiting boven de halfspanten. Op de voorgrond is het bovenste juk van spant 4 te zien. (foto auteur)

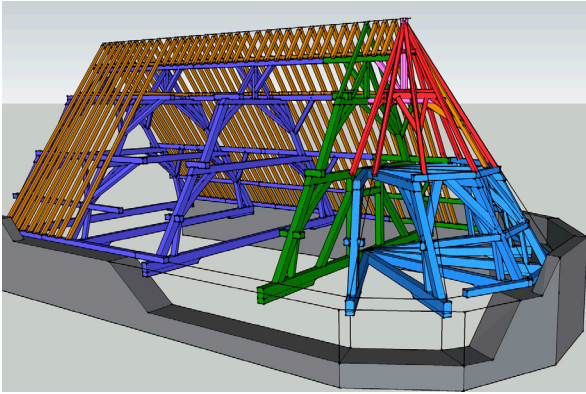
op de muren stonden?¹² Over de ontwikkeling van veelhoekige houtconstructies zoals die op koorsluitingen voorkomen weten we nog altijd veel te weinig om zelfs maar een begin van een verklaring te kunnen geven. De gebruikelijke verklaring dat deze ontwikkeling die van de gewone spanten volgt,¹³ lijkt door het voorbeeld uit Zaltbommel tegengesproken te worden; of is dit slechts een incident?

DE KLEINE SPITS

Een vergelijkbare problematiek doet zich voor bij de kleine naaldspits (1397d) naast het koordak. Hij vormt de bekroning van de vierkante traptoren tegen de noordgevel van het koor, die om onduidelijke redenen de Varkenstoren

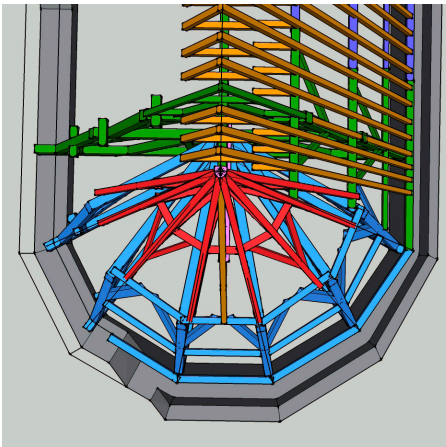
¹² Zweers (1996), 34-35, die daarmee naar eigen zeggen ingaat tegen niet nader gespecificeerde 'elders gesignaleerde zienswijzen' (aldaar noot 30). Hij werkt het niet verder uit, maar verwijst wel naar houten molens die los op de fundering of onderbouw staan (aldaar noot 30). Zie ook bij hem het voorbeeld van de koorsluiting van de kerk in Terwolde, daterend uit dezelfde tijd als de koorsluiting van Zaltbommel (late veertiende eeuw of rond 1400), dat eveneens zonder muurverband is gerealiseerd.

¹³ Hoffsummer (1995), 128-129.

Afb. 17: Driedimensionale impressie van de koorsluiting, met de hoekkeperconstructie en makelaar boven de halfspanten. (3D impressie auteur)

Afb. 18: Driedimensionale impressie van de koorsluiting van bovenaf. De positie van de hoekkepers correspondeert niet met de halfspanten eronder. (3D impressie auteur)

wordt genoemd (zie afb. 1).¹⁴ Deze achtzijdige spits is hoger dan het dak van het koor en was daarom aanvankelijk veel prominenter in beeld, totdat een veertigtal jaren later het nog hogere dak van het schip tot stand kwam. Inwendig is van de constructie alleen het onderste deel bereikbaar, de hogere delen zijn vanwege de tamelijk geringe dimensies van onderaf zelfs nauwelijks zichtbaar.

De basis van de naaldspits is bescheiden, want het muurwerk

van de traptoren beslaat in omtrek ruim 3,5 bij 3,5 meter (afb. 19).

De belangrijkste constructieve onderdelen zijn de acht hoekkepers met rijzige standzootjes, die elk met een blokkeel aanzetten op twee omlopende muurplaten (afb. 20). Op de hogere niveaus zijn ze door middel van een haanhout (of tussenbalk) gekoppeld met twee zetels die aan de makelaar zijn bevestigd. Bovendien bevinden zich daar dubbele en enkele schoren tussen de hoekkepers (halfhouts ingekeept) en de makelaar. De kepers zijn voorzien van getrokken telmerken die van *I* en *V* tot *IIII* en *VIII* tellen (afb. 21). Tussen de hoekkepers is elk dakvlak bovendien voorzien van een spoor, dat tenminste op één niveau (wellicht twee, maar dat is niet te zien) door middel van

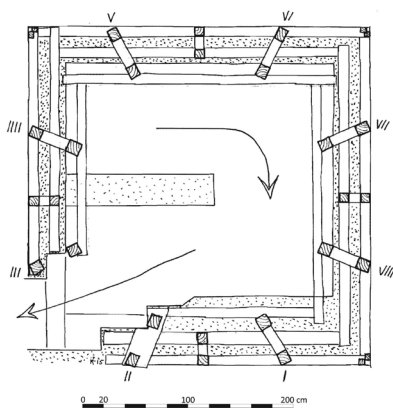
¹⁴ J. Beckering Vinckers, 'Episoden uit de bouwgeschiedenis van de Sint Martens-kerk binnen de stad Salt-Boemel', in: *Bulletin KNOB* 32 (1931), 127-155, hier 130.

een haanhout aan de makelaar is verbonden.

Het onderste deel van de spits heeft een veel complexere constructie, die bestaat uit een met de draagconstructie van de makelaar geïntegreerd torenverband. De draagconstructie is samengesteld uit acht tussenbalken die in de hoekkepers gepend zijn, waarvan (gezien de positie van de toognagels) twee vermoedelijk de volledige lengte bestrijken en elkaar in het midden halfhouts kruisen (III-VII en III-VIII), terwijl de andere vier de halve lengte hebben en in deze twee gepend zijn (afb. 22). Op het middelpunt staat de makelaar. In deze tussenbalken zijn vlak voor de hoekkepers licht gekromde stijlen gepend, die aanzetten op houten consoles die ongeveer een meter onder de muurkroon in het torenmuurwerk zijn ingemetseld (afb. 23). Tussen deze stijlen en de tussenbalken bevinden zich bovendien korbels. Er zijn geen sporen zichtbaar van een oorspronkelijke directe koppeling van de stijlen met de blokkeels van de hoekkepers (zomin gepend als genageld). Later, waarschijnlijk in de twintigste eeuw, is voor de stijlen langs een nieuwe balk toegevoegd en zijn de stijlen met latten aan de blokkeels gekoppeld, zodat voorkomen wordt dat ze verschuiven.

De geïntegreerde constructie vertoont sterke gelijkenis met de Westfaalse variant van de in Duitsland veel voorkomende *liegende Stuhl* (afb. 24),¹⁵ maar in dit spitsje dan wel zonder flieringbalken en windverband. Deze aanleg wijkt sterk af van de laatmiddeleeuwse naaldspitsen die in onze streken op trap- en kerkstorens zijn te vinden: er is nog geen ander voorbeeld van bekend. De gebruikelijke opbouw is namelijk nauw verwant aan gewone daken, waardoor het torenverband meestal bestaat uit een stergebint met zwaarden, muurstijlen en korbels, waarop een constructie staat van halve spanten die gekoppeld zijn aan een makelaar of koningsstijl. Ook hierin komen echter verschillende varianten voor, waarvan geen enkele gelijkenis vertoont met de kleine spits in Zaltbommel.¹⁶

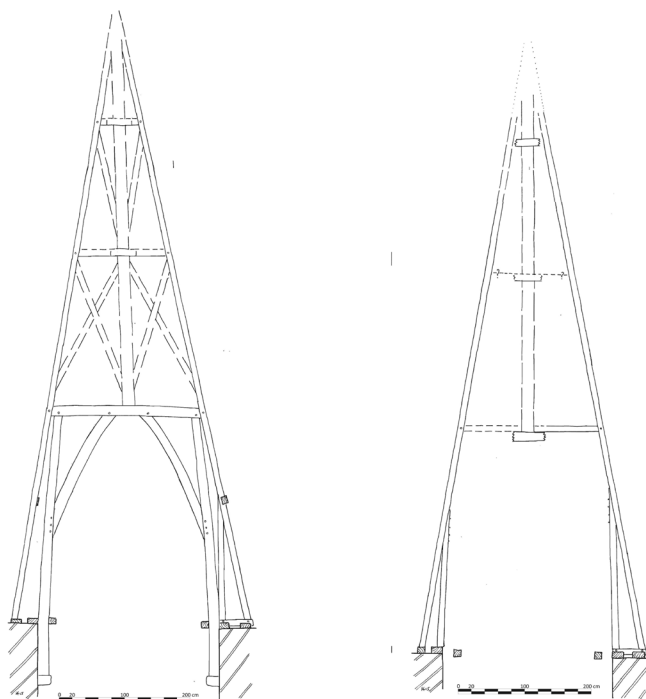
De geïntegreerde constructie vertoont sterke gelijkenis met de Westfaalse variant van de in Duitsland veel voorkomende *liegende Stuhl* (afb. 24),¹⁵ maar in dit spitsje dan wel zonder flieringbalken en windverband. Deze aanleg wijkt sterk af van de laatmiddeleeuwse naaldspitsen die in onze streken op trap- en kerkstorens zijn te vinden: er is nog geen ander voorbeeld van bekend. De gebruikelijke opbouw is namelijk nauw verwant aan gewone daken, waardoor het torenverband meestal bestaat uit een stergebint met zwaarden, muurstijlen en korbels, waarop een constructie staat van halve spanten die gekoppeld zijn aan een makelaar of koningsstijl. Ook hierin komen echter verschillende varianten voor, waarvan geen enkele gelijkenis vertoont met de kleine spits in Zaltbommel.¹⁶

Afb. 19: Plattegrond van de Varkenstoren met de voet van de spitsconstructie. (tekening auteur)

¹⁵ Hans E. Mennemann, *Die Entwicklung der Dachkonstruktionen westfälischer Kirchen während des Mittelalters und deren Weiterentwicklung im 17. und 18. Jahrhundert*, Ahlen/Aachen 1980, 2 delen, tekstdeel 51-65.

¹⁶ H. Janse, 'Houten torenspitsen', *Restauratievademecum RVblad* Torens spits 01 (1994). Zweers (1996), 31-36. Emmens (2012), 147-150. Karel Emmens, *De Oude Kerk van Borne, het verhaal van de bouw*, Zaltbommel 2011, 75-85. Spits uit omstreeks 1330 in Luik: Hoffsummer (1995), 83.

Afb. 20: Dwarsdoorsneden van de spits: links over de hoekkepers en rechts over de sporen. (tekening auteur)

OVER NAALDSPITSEN

Volgens heersende inzichten ontstonden de eerste hogere achtzijdige spitsen in de loop van de dertiende eeuw, maar kenden ze een dakhelling die nog gelijk bleef aan die van gewone daken: variërend van aanvankelijk 45 tot later 60 graden of meer. Pas in de vijftiende eeuw nam de hellingsgraad sterk toe en ontstonden de rijzige naaldspitsen die zo kenmerkend zijn voor laatmiddeleeuwse torens.¹⁷ Als deze ontwikkelingsgang maatgevend zou zijn, dan behoort de kleine naaldspits van de Sint-Maartenskerk tot de vroegste voorbeelden, of is het mogelijk in onze streken zelfs het vroegste voorbeeld van rijzige naaldspitsen.

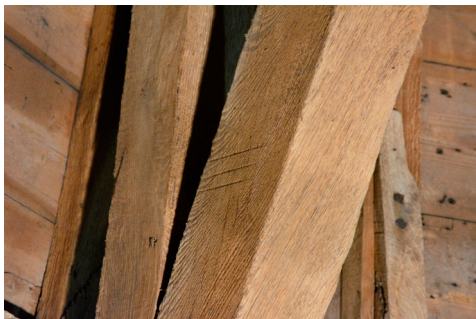
De aanzet tot deze ontwikkeling lijkt echter al een halve eeuw eerder te hebben plaatsgevonden. In 1350 is vastgelegd dat de *'sperrete ghehouwen*

¹⁷ Janse (1994), 1-2. Dakhellingen: Janse (1989), 17 en Binding (1991), 11. Spits uit omstreeks 1330: Hoffsummer (1995), 83. Zie ook Thomas von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015, 23, 27-28, 32.

unde opgericht [werden] to den tornen Unser Leven Vrouwen to Lubeke: de Marienkirche in Lübeck kreeg toen de 47 meter hoge spitsen op de westtorens die in 1942 zijn afgebrand en nadien weer zijn herbouwd. Uit dezelfde tijd zal de slechts één meter kortere spits van de Ägidienkirche in deze stad dagtekenen, die niet verwoest is tijdens de Tweede Wereldoorlog. Deze spits zet aan binnen de kroon van het muurwerk, waardoor er sprake is van een zeker muurverband. Ook bij oudere voorbeelden doet zich dit voor.¹⁸

Deze waarneming is echter in tegenspraak met de hiervoor reeds aangehaalde hypothese, dat spitsen vrijwel altijd los zouden hebben gestaan op de muurkroon.¹⁹

Vanuit constructief oogpunt heeft de spits in Lübeck overigens nauwelijks iets gemeen met de spits in Zaltbommel, maar toch is deze vroege datering interessant. Een herkomst van de rijzige naaldspitsen uit noordoostelijke richting zou namelijk goed kunnen verklaren waarom de spits in Zaltbommel mogelijke Westfaalse invloeden laat zien. Ook met het oog op eventuele ontwikkelingen vanuit het zuiden, waarvan vooralsnog geen duidelijk beeld is op te stellen of daar, naast de stenen naaldspitsen, ook al eerder rijzige houten exemplaren voorkwamen. Vergelijk de in oorsprong veertiende-eeuwse stenen naaldspits van de Oude Kerk in Delft, die getuigt van sterke Vlaamse invloeden.²⁰ In dat geval moest de ‘geïmporteerde’ constructiewijze uit het oosten hier aangepast worden aan of vertaald worden naar de

Afb. 21: Telmerk **VII** op een van de korbels. (foto auteur)

Afb. 22: Onderaanzicht van de draagconstructie van de makelaar. (foto en tekening auteur)

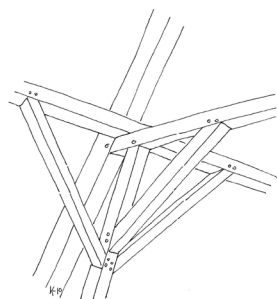
¹⁸ Binding (1991), 184-185.

¹⁹ Zweers (1996), 34-35. Zie ook noot 12.

²⁰ E.H. ter Kuile, *De torens van Nederland*, Amsterdam 1943, 30-31. Ronald Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland: Zuid-Holland, Zwolle/Zeist* 2004, 115.

Afb. 23: Overzicht van de dakvoet met de hoekkepers, stijlen, korbeels, sporen en muurplaten. (foto auteur)

Afb. 24: Schets van de Westfaalse variant van de 'liegende Stuhl'. (tekening auteur)

gewenste verschijningsvorm volgens inheemse constructies, waarvoor de in de dertiende en veertiende eeuw ontwikkelde spantconstructie met muurverband ruim voldoende houvast bood. Deze noodzakelijke 'vertaling' zou ook de verschillende varianten kunnen verklaren.

CONCLUSIE

De analyse van deze twee veelhoekige houtconstructies op de Sint-Maartenskerk van Zaltbommel leidt vooral tot veel intrigerende vragen en kan nog nauwelijks antwoorden geven. We blijken nog erg weinig te weten van de ontwikkeling van dergelijke complexe constructies, ondanks de fundamentele aanzetten die eerdere onderzoekers als Herman Janse, Patrick Hoffsummer en Günther Binding hebben geboden. Dankzij dendrochronologisch onderzoek kunnen we tegenwoordig wel veel nauwkeuriger dateren. Misschien is het daarom hoog tijd dat nieuwe onderzoeksvragen geformuleerd worden. Twee daarvan zouden kunnen luiden:

1. Hoe hebben de houtconstructies op koorsluitingen zich ontwikkeld vanaf ongeveer de twaalfde eeuw tot in de zestiende eeuw, vanuit sporenkappen naar spantconstructies? Gaat dit inderdaad gelijk op met de ontwikkeling van gewone spanten en van het muurverband?
2. Hoe hebben de houtconstructies van naaldspitsen zich ontwikkeld vanaf ongeveer de dertiende eeuw tot het begin van de zestiende eeuw? Hoe verhoudt deze ontwikkeling zich ten opzichte van de gewone spanten en veelhoekige constructies op koorsluitingen? Stonden ze inderdaad veelal los van de muurkroon? Moderne landsgrenzen mogen geen beperkende rol spelen in de beantwoording van deze vragen.

AANKONDIGINGEN

26 juni 2015

Bouwhistorisch en Agrarisch Platform, bij de RCE in Amersfoort, dagbijeenkomst. Voor meer informatie zie de website www.bouwhistorie.nl

23 september 2015

Bouwhistorisch Platform, over een specialistisch onderwerp, bij de RCE in Amersfoort, middagbijeenkomst. Meer informatie t.z.t. op de website.

5-8 oktober 2015

De 'Arbeitskreis für Hausforschung' houdt haar jaarlijkse bijeenkomst in Mühlhausen (Thüringen). Het thema is: *Fachwerkbauten des 17. Jahrhunderts und der Wiederaufbau von Dörfern und Städten nach Katastrophen*. Voor meer informatie en aanmelding zie de website www.arbeitskreisfuerhausforschung.de

18 december 2015

Symposium, resp. studiedag van de SBN in samenwerking met de RCE met als thema 'Openbare gebouwen'. De locatie is RCE, Amersfoort. Meer informatie t.z.t. op de website

Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed
Ministerie van Onderwijs, Cultuur en
Wetenschap

Arbeitskreis für Hausforschung e.V.

STEVEN KALVERDIJK & ROB DE VRIES,
*DE ONDERSTE STEEN BOVEN: HET
WILDEMANSHOF TE ALKMAAR
BOUWHISTORISCH AAN DE TAND
GEVOELD.*

UITGAVE DOOR HISTORISCHE
VERENIGING ALKMAAR, ALKMAAR
2014.

ISBN 978-90-823145-0-2

Op het bouwhistorisch platform van 19 december 2014 werd het boek *De onderste steen boven*, over de Wildemanshof in Alkmaar met enige trots uitgedeeld aan de aanwezigen. Piet Verhoeven, regent van de Wildemanshof had aan Steven Kalverdijs en Rob de Vries (respectievelijk tekenaar/bouwhistoricus en architect) opdracht gegeven om een aantrekkelijk boek over dit interessante hofje te maken. In een eerder platform op 19 september 2014, waar het

thema documentatie en rapportage centraal stond, vroeg Karel Loeff zich af hoe een groter publiek geënthousiasmeerd kon worden voor bouwhistorische onderzoeksresultaten zodat er een grotere bewustwording voor monumentale waarden zou ontstaan. Zou een boek als dit inderdaad een groter publiek kunnen bereiken?

De rijke schat aan informatie die in het boek wordt gepresenteerd is mede te danken aan een goed bewaard gebleven archief van de Wildemanshof. Met hulp van dit materiaal hebben de onderzoekers veel zaken tot in detail kunnen achterhalen. In het boek worden diverse onderwerpen, breder dan alleen de bouw van het zgn. provenhuis, behandeld. Zo worden de beweegredenen gegeven om een nalatenschap toe te wijzen aan de bouw van een dergelijke instelling. In het licht van de tijdgeest worden verschillende bouwkundige beslissingen beschreven. Waarom is bijvoorbeeld gekozen voor een naar binnen gekeerd hofje? En waarom wordt een proveniershuis vaak 'hofje' genoemd terwijl 'hof' toch meer eer doet aan de grootte. Ook worden verschillende typen van hofjes van behandeld. Dit maakt het boek interessant en aantrekkelijk om te lezen.

De, in 1702, overleden Gerrit Wildeman, groothandelaar in koloniale waren liet in zijn testament bepalen dat aan een te bouwen hofje jaarlijks een toelage was verzekerd. Na een uitgebreide studie werd in 1713 begonnen met de bouw van dit proevenhuis; later volgden nog vele verbouwingen en restauraties. De hofjes die de executeurs van Wildeman's testament tijdens hun studiereis bezochten worden in het boek uitgebreid behandeld. Gekeken wordt naar de opzet van hofjes, naar plattegronden, grootte van de huisjes, de materiaalkeuze, indeling van de binnenplaats, poortgebouw met of zonder regentenkamer, creatieve oplossingen, etc. In het boek wordt de Wildemanshof vergeleken met diverse andere Zuid- en Noord-Hollandse hofjes.

De 'leeswijzer annex samenvatting per hoofdstuk' vooraan in het boek doet wat rapportage-achtig aan maar geeft de lezer wel een duidelijk overzicht van wat in de vijf volgende hoofdstukken behandeld gaat worden. Het is jammer dat de plaatjes in dit deel zo klein zijn dat er bijna niets op te onderscheiden valt. Op het eerste en het laatste hoofdstuk na hebben de hoofdstukken een chronologische opbouw. Allereerst worden de bouwhistorische waarnemingen van de restauratie in 2013 besproken en als laatste wordt een overzicht gegeven van de verschillende interieurs die de regentenkamer heeft gehad. De reconstructies van het interieur worden geïllustreerd met kleurrijke impressies. De tussenliggende hoofdstukken geven de ontwerp- en bouwgeschiedenis weer en hier krijgt de lezer een goed beeld van het ontstaan van de Wildemanshof. Gekozen had kunnen worden om met het 'ontstaan' te beginnen en de restauratie van 2013 later op te nemen in hoofdstuk 5 'chronologie van de verbouwingen en restauraties'. Op deze manier kan de lezer de restauratie onderdelen beter plaatsen in het geheel. Waarschijnlijk is voor de gehanteerde indeling in hoofdstukken gekozen omdat de onderzoeksresultaten van de restauratie van 2013 nog erg vers in het geheugen lagen en wellicht aanleiding zijn geweest om deze in een boek neer te leggen.

Het is mogelijk dat de laatste hand aan het boek onder enige tijdsdruk is gelegd. Naast wat taalfouten staan er in de voetnoten een aantal slordigheden. Het boek heeft wel een duidelijke lay-out en de verhalen worden rijkelijk geïllustreerd en zijn helder geschreven. De in vakjargon geformuleerde bewoording wordt achteraan in het boek uitgelegd in een begrippenlijst. Geconcludeerd kan worden dat het boek het grotere publiek met een bouwhistorische interesse zeker kan enthousiasmeren.

WENDY REGEER

KORSTMOSSEN EN MUURBLOEMPJES

Blijdenstijn, R., *Tastbare Tijd 2.0. Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht.* Uitgeverij Stokerkade, Utrecht/Amsterdam 2015. ISBN 978 90 79156269, p. 432, € 29,50. Het boek is een uitgebreidere versie van de atlas uit 2005, er zijn nieuwe hoofdstukken toegevoegd. De schrijver zet in *Tastbare Tijd 2.0* het 'historisch hart' van ons land letterlijk en figuurlijk op de kaart.

Dunk, Th. H. von der, *Toren versus Traditie, De omgang van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen 1500-1800.* Primavera Pers, Leiden 2014. ISBN 978 90 5997 164 6, p. 288, gebonden, € 34,50. De schrijver licht het conflict toe tussen een gotische traditie die een toren verlangde en een klassieke leer die deze moest afwijzen, omdat ze in strijd was met haar eigen fundamentele principes. Hoe gingen de classicistische architecten dit probleem te lijf?

Glaudemans, Ronald, *De St.-Jan te 's Hertogenbosch.* Wbooks: verschijnt okt. 2015. ISBN: 9789462580114, p. 320, gebonden, € 39,95. De auteur publiceerde eerder over deze kathedraal, maar in dit boek krijgt de rijke, maar steeds sterk onderbelichte bouwsculptuur van de kerk

voor het eerst de aandacht die ze verdient. Het middeleeuwse beeldhouwwerk wordt integraal beschreven en chronologisch gepresenteerd in de context van de boeiende bouwgeschiedenis van de kathedraal. Dit levert soms ook een verrassende kijk op de datering van het beeldhouwwerk.

Hartog, Elizabeth den, *De bouwsculptuur van de Utrechtse Dom.* Wbooks, verschijnt mei 2015. ISBN: 978 94 625 8073 2, p. 320, gebonden, € 39,95. In het boek worden de Domkerk en haar bijgebouwen uit de periode 1253 – 1517 geanalyseerd. De Dom werd min of meer voltooid aan de hand van de middeleeuwse bouwsculptuur. Dit heeft geresulteerd in een, wat betreft het koor, andere bouwvolgorde dan tot nu toe steeds is gedacht. De auteur is kunsthistorica en expert op het gebied van middeleeuwse architectuur en sculptuur.

Jehee, Jan, *Winkelpuizen in Nederland*. Wbooks 2015, ISBN: 9789462580121, p.176, gebonden, € 24,95. Na een monografie over vensters en kozijnen belicht de schrijver nu een ander interessant maar enigszins verwaarloosd gebied, dat van de winkelpuizen. Ze waren het visitekaartje van de ondernemer en moesten een uitstraling hebben van functionaliteit en betrouwbaarheid en bovenal de moderne trends volgen.

Meens, Rob & Carine van Rhijn, *Cultuurgeschiedenis van de Middeleeuwen*. Wbooks 2015. ISBN: 9789462580473, p. 316, gebonden, € 39,95. Een handboek dat vooroordelen als uitgangspunt gebruikt voor een kennismaking met de cultuur van de middeleeuwen. Waar komen dergelijke (voor)oordelen vandaan en hoe denken historici tegenwoordig over dit tijdperk.

Oeffelt, Theo van, *Nederland in 75 bouwwerken*. Uitgeverij Thoth, Bussum 2014. ISBN: 978 90 6868 660 9, p. 112, € 14,95. Eeuwenoude structuren en nog onvoltooide bouwwerken: de ontstaansgeschiedenis, architectuur en constructie van de 75 meest beeldbepalende bouwwerken in Nederland, de bakens van de inrichting en vormgeving van Nederland.

Oorthuys, Dorothee, *Het Nieuwe Huis, Architect Barend van den Nieuwen Amstel*. Uitgeverij Stokerkade, Utrecht/Amsterdam 2015. ISBN: 9789079156245, p. 160. Het gebouw is gelegen aan het Roelof Hartplein in Amsterdam en in 1928 gebouwd door de architect Barend van den Nieuwen Amstel. De opdracht kwam van de 'Amsterdamsche Coöperatieve Woning-vereeniging Samenwerking' en resulteerde in een huis met flats voor alleenstaanden die konden dineren in het gemeenschappelijke restaurant, waardoor zij 'niet meer afhankelijk waren van lastige hospita's'. Er kwamen ook andere publieke en commerciële functies: een openbare leeszaal, een postkantoor, enkele winkels en een fietsenzaak met -stalling. Door deze uitgave wordt de architect terecht uit de schaduw van bekende tijdgenoten gehaald.

Putten, Joop van, *Zwolle jaren later*. Wbooks 2015. ISBN: 9789462580619, p. 168, gebonden, € 19,95. De samensteller van het boek is fotograaf en geeft aan de hand van oude ansichtkaarten en nieuwe foto's, gemaakt op dezelfde plek, een interessante kijk op de veranderingen in Zwolle in de afgelopen 100 jaar.

Roscam Abbing, Laura & Léontine van Geffen-Lamers, *Een jaren dertig huis 1920-1940*. Uitgeverij Het Dochterhuis, Den Haag 2014. ISBN: 9789081962018, p. 128, € 17,50.

Vervolg op een eerder boek over huizen uit het eind van de negentiende eeuw, waarin op een beknopte wijze en met fraaie foto's informatie gegeven wordt over het uiterlijk, maar ook over het innerlijk van gebouwen uit deze periode. Een boek vooral bedoeld voor de bewoners van dergelijke huizen en daarmee van belang voor beheer en behoud.

Roscam Abbing, Laura & Peter van Marle, *Een Herenhuis vol Ornamenten*. Uitgeverij Het Dochterhuis, Den Haag 2012. ISBN: 9789081962001, p. 120, € 15,00. Samen met fotograaf Van Marle zijn Herenhuisen bekeken, vastgelegd en beschreven waarin decoraties en authentieke onderdelen van rond 1900 aanwezig waren.

Rouw, K., *Sybold van Ravesteyn architect*. Nai010 uitgevers, Rotterdam 2014. ISBN 978 94 6208 118, p. 320, € 39,50. De rijk geïllustreerde publicatie is een biografie over het leven van de eigenzinnige en unieke architect Sybold van Ravesteyn, werkzaam voor zowel de spoorwegen als particuliere opdrachtgevers. Het boek bevat een overzicht van zijn werk, dat niet alleen gebouwen maar ook meubelen en typografie bevatte.

Toeter, Jan & Anko van der Woude, *Monumenten in de steigers: Richtlijnen voor de uitvoering van werken aan monumenten op Curaçao*. Stichting Monumentenzorg Curaçao, Willemstad 2014. ISBN: 978-99904-1-857-6, p. 126, € 45,-. In opdracht van de stichting verscheen dit boek met praktische tips over het restaureren van monumenten in de West met richtlijnen voor in onze ogen soms wat ongebruikelijke zaken, zoals regenbakken, golfplaten van metaal en wanden van koraalsteen.

Tussenbroek, Gabri van, 'Überblick: Neu erschienene Niederländische Literatur zur Bau- und Hausforschung (2010-2015)', in: *AHF-Mitteilungen*, nr. 85, April 2015, 15-19. De pdf van dit tijdschrift is te downloaden via www.arbeitskreisfuerhausforschung.de. Onder de kop 'Rezensionen' vindt u dit uitgebreide overzicht van recente Nederlandse literatuur op velerlei gebied: bouwen, dendrochronologie, materiaal, huizen, daken en overige zaken.

Werner, Jan, *Atlas der Neederlanden*. Wbooks 2015. ISBN: 9789081926447, p. 612, gebonden, € 245. De *Atlas der Neederlanden* geeft inzicht in een unieke 9-delige verzamelaarsatlas met 600 kaarten van de Republiek en het prille Koninkrijk der Nederlanden omstreeks 1815. Deze wordt bewaard in de Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam en werd in 2013 in facsimile aangeboden aan de koning.

Wezel, Gerard van (red.), *De Sint-Maartenskerk te Doorn, vroeg renaissance monument, bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*. Wbooks, april 2015. ISBN: 9789066304666, p. 128, gebonden, € 29,95. De interessante vondsten in de Sint-Maartenskerk te Doorn worden uitgebreid belicht vanuit het perspectief van verschillende specialisten op het gebied van bouwhistorie, bouwsculpturen en kunsthistorie.

REDACTIE, KOPIJ EN RICHTLIJNEN AUTEURS

REDACTIE NIEUWSBRIEF

hoofredacteur

drs. A.H. (Arendie) Herwig-Kempers
tel.: 023-5240129
email: a.herwig.kempers@hccnet.nl

redactieleden

J.A. (Jeroen) Nipius
tel.: 078-6132109
e-mail: j.a.nipius@live.nl

drs. M.E. (Elisabeth) Stades-Vischer
tel.: 030-6939125 (werk)
e-mail: m.e.stades@planet.nl

dr.ing. R. (Ronald) Stenvert
tel.: 030-2881597
e-mail: stenvert.utr@net.hcc.nl

ing. W.G. (Willard) van Reenen
tel.: 06-10320443
e-mail: willard@wgyanreenen.nl

KOPIJ/REACTIES:

Artikelen en illustraties, signaleringen
of reacties digitaal inzenden naar de
hoofredacteur:
e-mail: a.herwig.kempers@hccnet.nl

Alle artikelen ondergaan een redactie-procedure, plaatsing na overleg met de auteur. De redactie houdt zich het recht voor artikelen te weigeren of in te korten, in overleg met de auteur.

Deadline: ***1 oktober 2015***

RICHTLIJNEN VOOR AUTEURS

1. Tekst

Tekst met titel en naam auteur digitaal aanleveren. Geen tabs of inspringingen in de lopende tekst. Paragrafen scheiden door een witregel. Tussenkopjes naar keuze. Noten automatisch instellen op verwijzingen 'voetnoot invoegen', geen eindnoten.

2. Illustraties

Illustraties digitaal aanleveren: min. 300 dpi, TIFF of JPEG formaat, via e-mail of op CD. Internet- of Powerpointplaatjes zijn in de regel niet bruikbaar. In de tekst verwijzen naar genummerde illustraties d.m.v.: (afb...). Alle illustraties aanleveren met een onderschrift, te plaatsen aan het eind van de tekst, met vermelding herkomst: bijv. archief, foto auteur, etc.

3. Literatuur.

Geciteerde literatuur of andere bronnen aan het eind van het artikel vermelden in een bibliografie of in de noten.

4. Annotatie

De redactie heeft besloten een uniforme manier van noteren van rangtelwoorden voor eeuwen te hanteren: 18de eeuw, 18de-eeuws, vroeg 18de-eeuws.

Op de omslag: *Een afbeelding van een primitieve hut, door Viollet-le-Duc (zie artikel van R. Stenvert, p. 64).*

Achterzijde omslag: *Waterspuwer van de Sint-Jan in Den Bosch (foto R. Glaudemans, zie verslag p. 32).*

ISSN 1872-602X